

Курс лекцій

Історична урбаністика

Предмет и завдання курсу. Спецкурс присвячений одному з найважливіших явищ соціальної, економічної та політичної історії людства. Розглядає генезу міст, їх хронологічну, просторову, етнічну специфіку, місто як соціальний організм, розвиток та особливості українських міст.

Міста знаходяться у полі зору урбаністики — однієї з відносно нових галузей наукового знання: злиття історичних, географічних, економічних, демографічних та ін. спеціальностей. Але ця наука має ряд традицій у дослідженні міст та міського життя та плеяду вчених, яких можна назвати урбаністами. Тому у курсі частка відведена історіографії та стану розробки теоретичних проблем сучасної української історичної урбаністики.

Хронологічні межі курсу: від початку формування давньоруських міст до середини XIX ст. (до початку стадії промислового розвитку міст і набуття містами у цьому зв'язку інших функціональних та просторових особливостей).

Орієнтовна структура.

- Теоретико-методологічні засади історичної урбаністики. Історична та соціальна топографія міст.
- Виникнення та рання історія давньоруських міст.
- Урбанізаційні процеси, що відбувалися на території сучасної України. Українське місто XV-XVIII ст.

Лекція №1.

Теоретико-методологічні засади історичної урбаністики.

План

1. Вступ.
2. Історична регіоналістика.
3. Теоретичні засади історичної урбаністики. Завдання історичної урбаністики, як наукової дисципліни.
  - 3.1 Термінологічний інструментарій вітчизняного містознавства
  - 3.2 Об'єктно-предметна сфера історичного містознавства

1. Вступ

Міста знаходяться у полі зору урбаністики — однієї з відносно нових галузей наукового знання: злиття історичних, географічних, економічних, демографічних та ін. спеціальностей. Але ця наука має ряд традицій у дослідженні міст та міського життя та плеяду вчених, яких можна назвати урбаністами.

Серед українських досліджень початку ХХ ст. безперечно одними з найвагоміших досліджень з історичної урбаністики слід відзначити роботи, які склали збірники “Розвідки про міста і міщанство України-Руси в XVI-XVIII ст.” — М.Владимірського-Буданова, В.Антоновича, Д.Багалія, П. Клименка.

В радянському науковому середовищі комплексний підхід до вивчення міст був запропонований у 20-х рр. ХХ ст. професором І.М. Гревсом. Він розумів місто, як “цельный социальный и духовный организм”, который “должно познавать в его индивидуальном развитии - от рождения через весь его рост до современного состояния”, Проте з розгромом на межі 20-30-х рр. краєзнавчого руху, яке розвивалося в руслі академічної науки, комплексний підхід до вивчення міст був забутий, і наукові розробки по

історії міст стали лише складовою частиною соціально-економічної (рідше) культурної історії країни чи території. Слід сказати, що досьгодні пануючим підходом до вивчення міст є розгляд їх історії виключно, як ілюстрацій до теоретичних установок по “об”єктивні закономірності” соціально-економічного розвитку суспільства, а історико-культурна специфіка міст залишається поза увагою.

В останні роки у вітчизняній науковій літературі намітилося повернення до комплексного вивчення міста, як унікального в кожному конкретному випадку соціо-культурного організму. Проведення досліджень саме в такому ракурсі є найбільш актуальним. Багатомістовій історії міст присвячено велику кількість літератури, однак теорія містознавства, його понятійний і категоріальний апарати лишаються, принаймні в Україні, слабо розробленими. Чимало неясностей і розбіжностей існує в системі визначення віку конкретного міста, оцінки історичної значимості міської топоніміки. Відсутні методики розрахунку допустимих навантажень урбанізації, транспортного тиску на старовину, що підлягає збереженню й оновленню. Навіть критерії віднесення певного населеного пункту до міст неусталені.

2. Історична регіоналістика.

Історія міст посідає чільне місце в тих галузях історичного знання, де в основу дослідження закладаються просторово-географічні ознаки. Йдеться насамперед про історичну регіоналістику, яка ставить своїм завданням нагромадження і популяризацію наукових знань про певний край (регіон, область, місто, село). Історика-регіоналіста передусім цікавлять сутнісні характеристики регіону та його специфіка, що знаходить свій вияв у особливостях колонізаційних, міграційних, модернізаційних, соціальних, демографічних, екологічних та інших процесів на даній території. Природно, що історія міст і сіл як соціального, політичного, економічного,

культурного, релігійного середовища та відповідних архітектурних і побутових комплексів становить ядро історичної регіоналістики.

3. Теоретичні засади історичної урбаністики.

Слабка розробленість теоретичних проблем містознавства в Україні випливає насамперед з її багатовікової бездержавності та розчленованості. Держави-метрополії були мало зацікавлені у справді науковому дослідженні міського життя в Україні, оскільки його виразні національні особливості руйнували імперські міфи, що ґрунтувалися на невизнанні українського етносу як такого. Особливо негативну роль відіграли пропаговані радянською владою аксіологічні (інструментальні) підходи до міської історико-культурної спадщини, внаслідок якої міська топоніміка виявилася вкрай перевантаженою назвами, пов'язаними з комуністичними знаками і символами, а історія міст втрачала національні ознаки й перетворювалася на апологію діяльності правлячої комуністичної партії. Сьогодні кожне історичне місто виступає як складний, багатофункціональний соціальний організм, в якому химерно переплітається старе і нове, природне і рукотворне.

Свого часу академік Д. Лихачов порушив питання про засади культурно (моральної) екології. Між біологічною й культурною екологіями, вважав він немає чіткої грані. Ландшафт і пам'ятник входять в душу останньої в їх гармонійному поєднанні, збагачуючи уявлення про прекрасне. А проте, зауважував Лихачов, питання моральної екології "не тільки не вивчається, воно навіть не поставлене нашою наукою як щось цілісне і життєво важливе для людини". Недавні дискусії щодо Софії Київської й сучасної інфраструктури у безпосередній близькості від шедеврів світового значення засвідчили пробудження у значної частини суспільства відчуття культурного середовища та його впливу на людину. Історична наука може

і повинна озброювати екологів культури чіткими уявленнями про ті межі, які не можна переступати, оновлюючи обличчя історичних міст.

Одним з першочергових завдань для неї є осмислення засобами науки містобудівної практики, дослідження ритмів міського життя та його етнічної картини на різних етапах, висвітлення політичних і національно-культурних процесів, що відбувалися в містах упродовж століть.

В сучасних умовах, коли глобалізаційні процеси роблять умовними державні кордони й істотно обмежують державний суверенітет, окремі міста виявляються значно глибше інтегрованими у світову економіку, ніж країни, до складу яких вони входять. Наукове містознавство в глобалізованому світі виконує як містоформуючу, так й охоронну функції. Кожне місто є природно-техногенним комплексом, складовою частиною ландшафтної сфери, перетвореної зусиллями багатьох поколінь людей. Його основу становлять техногенні комплекси - оборонні вали, рови, стіни, житлові будинки, промислові і культові споруди, водосховища з греблями, мости тощо. Але загалом місто - це не лише вписані в природний ландшафт споруди різного призначення, а й своєрідні форми співжиття людей, осередки цивілізації, центри культурного притягання. Міське історико-культурне середовище - це завжди уособлення національного духу, вияв історичної пам'яті народу (або історичного безпам'ятства).

Саме тому в цивілізованому світі проблема історичних міст перебуває у центрі державної і громадської уваги. Київ був у числі перших, хто підтримав на початку 70-х рр. ініціативу Кіото про створення Асоціації історичних міст. Нині Всесвітня ліга історичних міст є впливовою міжнародною організацією, яка опікується насамперед завданнями охорони міської історико-культурної спадщини. Ці ж проблеми перебувають у полі постійної уваги Асоціації європейських міст, Міжнародного союзу місцевих влад, Організації об'єднаних міст тощо.

У кожній країні, яка поважає своє минуле, існує власна система пам'яткоохорони. У Великобританії, наприклад, функціонує Національний форум історичних міст, систематично проводяться огляди та комплексні обстеження міст з метою збереження їх спадщини й туристичного освоєння. У США і Канаді спеціалізовані комісії й асоціації при департаментах штатів, урядах провінцій та муніципалітетах розробляють перспективні бізнес-плани використання історико-культурних об'єктів міст та їх збереження, здійснення контролю за переобладнанням, знесенням і будівництвом споруд в історичних зонах.

В Україні робота по науковому освоєнню, охороні та використанню містобудівної спадщини проводиться під егідою багатьох наукових установ, зокрема інститутів історії України та археології НАН України, Центру пам'яткознавства НАН України й Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, Київського науково-дослідного інституту теорії та історії архітектури і містобудування, Українського державного інституту проектування міст ("Діпромісто"), Державного науково-дослідного інституту будівельних конструкцій Інституту архітектури, Львівського інституту "Укр-західпроектреставрація", Національного університету "Львівська політехніка" тощо. Розпочато процес створення на базі сучасних інформаційних технологій банку даних про історико-культурну спадщину України.

3.1. Термінологічний інструментарій вітчизняного містознавства.

Термінологічний інструментарій вітчизняного містознавства лишається не досить унормованим.

Система понять, які дають можливість визначити місто як функціональну і пізнавальну систему, а також охарактеризувати структурні особливості його підсистем (території, населення, господарства, культури тощо) фокусується навколо ключового поняття "місто". Хоча його походження сягає сивої давнини, чіткої дефініції міста немає й досі.

Поняття "место" поряд з "градом" уже фігурувало у "Повісті времінних літ". "Градами" на Русі називались укріплені фортеці та замки-вотчини ("Вишгород град Вользін"), містами - здебільшого поселення навколо них, пізніші посади. С.Юшков ототожнював з "бургами" лише власні князівські гради, які він типологічно відрізняв від т.зв. "племінних" і тих, що перебували в загальній адміністративній системі землі. За Б.Грековим, князівський замок-фортеця з гарнізоном - це ще не місто, містом він стає тоді, коли у фортеці чи навколо неї починають селитися ремісники, а їхня продукція стає товаром.

Чимало дискусій у різний час точилося навколо співвідношення понять "град" і "городище". Кількість відомих давньоруських городищ обчислюється тисячами. Ще у XVIII ст. польський етнограф А.Ларнецький зібрав відомості про 15 тис. городищ. Він убачав у них насамперед святилища. Інші дослідники позначали поняттям "городище" укріплені форпости і просто міста. Нині це поняття найчастіше вживається як збірне; ним об'єднують залишки укріплених поселень, починаючи від неолітичних і кінчаючи феодальними градами, святилища родових общин, протоміста. Одне з найдавніших на Русі Київське городище являло собою і господарсько-адміністративний, і релігійний центри, і систему фортифікаційних споруд. Городище-замок перетворювалось на місто в ході розвитку торгівлі та ремесел.

Типологія українських міст належним чином не розроблена. Щодо міст XVIII ст., приміром, існує тенденція віднесення до великих тих міст, в яких ремісники становили не менш 50% населення; ті, де вони становили 40%, відносять до середніх, від 20 до 30% - до малих. Навряд чи це досить об'єктивний критерій віднесення певного поселення до розряду міст; в усякому разі він далеко не всеосяжний. Необхідно, як вважають фахівці, брати до уваги спеціалізацію міст, їх стратегічне розташування, наявність релігійних святинь, культових споруд, функціонування органів влади,

системи освіти тощо. Для цього часу типологію міст було розроблено В.І.Тимофієнком. Це: адміністративні центри; торгові міста; військові міста; ремісничо-торгові поселення; універсальні міста. Укріплена частина міста в XVII-XVIII ст. називалась замок, верхній город (від розташування переважно на височині), городок (від давньоруського “городити”, “обгороджувати”), кріпость, цитадель, острог. Місто — торгівельно-ремісничий центр, йе поняття переважно застосовувалося до забудови поза валами.

У XIX ст. критерії віднесення певних населених пунктів до категорії міст у різних країнах також визначалися по-різному. Міжнародні статистичні конгреси рекомендували як чисельний критерій для міст 2000 жителів. Такий критерій був прийнятий в Австрії, Франції, Шотландії. Але в Бельгії, приміром, містом вважався населений пункт з 5-тисячним населенням, у Швейцарії, Іспанії, Ірландії - з 10-тисячним. В Україні чітких критеріїв не було взагалі. Тут, особливо в південній частині, було чимало сіл, одна вулиця в яких тягнулася на кілька кілометрів, а кількість жителів обчислювалася тисячами.. Внаслідок цього порівняльні дані про кількість міського і сільського населення на різних історичних етапах можуть бути лише приблизними.

Єдиних підходів до визначення міста у світовій практиці і досі не існує. У багатьох країнах надання поселенню міського статусу закріплюється законодавчо. Але є чимало і таких країн, де при віднесенні того чи іншого населеного пункту до категорії міст прийнято орієнтуватися лише на чисельність населення. Організація Об'єднаних Націй пропонує відносити до міст поселення з кількістю жителів понад 20 тис, але цей критерій витримується далеко не скрізь. В Україні, приміром, найменше місто Угнів Львівської області має всього 1,2 тис. жителів.

Єдиного, загальноприйнятого визначення міста поки що не запропонувала жодна з наук, які цим займаються. Економісти критерієм міста вважають

характер основного джерела засобів існування населення, географи - морфологічні особливості території, соціологи - наявність і функціонування окремого міського співтовариства.

Своєрідний метод "соціальної діагностики" у містобудуванні має включати вивчення історії заселення й освоєння даної території, того, як складався і змінювався соціальний склад місцевого населення в минулому, чим займались, які традиції успадковували люди, що там жили, як відбивалися зміни населення на організації життєвого середовища.

Поняття "історичне місто" з'явилося в лексиконі політиків, істориків, пам'яткознавців порівняно недавно. Чітке усвідомлення того, що принципи, якими необхідно керуватися при консервації й реставрації історичних пам'яток, повинні визначатися спільними зусиллями міжнародного співтовариства і що кожна нація має дбати про їхнє застосування у рамках власної культури і традицій, вперше було чітко висловлене у Міжнародній хартії, прийнятій II Міжнародним конгресом архітекторів і технічних спеціалістів з питань історичних пам'яток, який проходив у Венеції з 25 по 31 травня 1964 р. ("Венеціанська хартія"). Хартія чітко визначила зміст категорії "історична пам'ятка". "Поняття історичної пам'ятки, - зазначалося в ній, - включає в себе як окремий архітектурний твір, так і міське чи сільське середовище, що мають характерні властивості певної цивілізації, особливого шляху розвитку, або ж історичної події". Отже, історія міст вводилася в контекст історичного пам'яткознавства як спадщина, за збереження якої кожне покоління несе свою частку відповідальності перед майбутнім.

Питання охорони історико-культурної спадщини міст регулюються цілим рядом міжнародних угод, прийнятих з ініціативи Організації Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО). Серед них насамперед слід назвати Конвенцію про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини (1972), в якій чітко визначаються об'єкти, що охоплюються по-

няттям "культурна спадщина". До цієї спадщини належать: пам'ятки (твори архітектури, монументальної скульптури та живопису, елементи або структури, що мають значну універсальну цінність з погляду історії, мистецтва, науки); ансамблі (групи самостійних чи об'єднаних будівель, архітектура, спільність або зв'язок з пейзажем яких становить значну універсальну цінність), визначні місця (творіння людини чи спільні творіння людини і природи, а також зони, що включають археологічно визначні місця й становлять велику універсальну цінність з точки зору історії, естетики, етнографії або антропології) и.

Отже, у Конвенції йшлося переважно про захист історично сформованого міського середовища, хоча термін "історичні міста" не фігурував. Зміст поняття "культурна спадщина" приблизно відповідав тому наповненню, яке в сучасній туристичній практиці охоплюється поняттям "історико-культурні ресурси". Відповідно до згаданого документа при ЮНЕСКО був утворений Комітет по охороні всесвітньої культурної і природної спадщини, який складає списки найцінніших пам'яток світової культури і надає державам-учасницям Конвенції міжнародну допомогу для забезпечення їх схоронності. До цих списків у 1990 р. було занесено дві пам'ятки - Софійський заповідник і Києво-Печерську лавру, а в 1998 р. - історичний центр Львова.

У 1976 р. з ініціативи ЮНЕСКО було прийнято Рекомендацію про збереження і сучасну роль історичних ансамблів, в якій ідеї Конвенції дістали дальший розвиток. Поняттям "історичний або традиційний ансамбль" охоплювалася сукупність будівель, споруд і відкритого простору, що становить певну цілісність і являє собою цінність з археологічного, архітектурного, історичного, естетичного або соціокультурного поглядів. Особлива увага зверталася на захист, збереження, реставрацію, відновлення таких ансамблів. Для містобудівної практики особливе значення мала регламентація нового будівництва, широка пропаганда

спадщини і залучення до справи збереження неповторності історичних ансамблів не лише фахівців, а й широких кіл громадськості.

Сама дефініція "історичне місто" у Хартії дещо розмита, приблизно її можна сформулювати так великі і малі, історичних центри і квартали з їх природним чи створеним людиною оточенням, котрі, крім власних якостей історичного документа, уособлюють цінності, властиві традиційним міським цивілізаціям. Акцент на традиційності означав особливу увагу до тих міст, які пройшли певний, тривалий у часі період історичного розвитку, набувши своєї автентичності.

"Образ міста" - ще одне ємне поняття, яке у Хартії визначається як найважливіший об'єкт охорони. Йдеться про історичний характер та сукупність матеріальних і духовних складових, які виражають цей образ, а саме:

- а) форма міста, яка визначається мережею вулиць і розплануванням на ділянки;
- б) зв'язок між різними міськими просторами: забудованими, вільними й озелененими;
- в) форма і вигляд (внутрішній і зовнішній), обумовлені своєю структурою, об'ємом, стилем, масштабом, матеріалом, кольором і декором;
- г) зв'язки міста з навколишнім середовищем, природним і створеним людиною;
- д) різні призначення міста, набуті ним у ході історичного розвитку.

Поняття "історичний населений пункт", "історичне населене місце" з'явилося впродовж останніх років і в нашому законодавстві. У законі "Про охорону культурної спадщини" (2000 р.) введено терміни "історичне населене місце" та "історичний ареал населеного місця" з відповідними визначеннями. Ознакою історичного населеного місця визнається збереженість у ньому повністю або частково історичного ареалу, а також занесення його до Списку історичних населених місць України.

Історичний ареал населеного місця характеризується як його частина, що зберегла старовинний вигляд, розпланування та форму забудови, типові для певних культур або періодів розвитку, а також традиційний характер середовища - історично успадкований вигляд й і об'ємно-просторовий устрій історичного населеного місця.

Термін "історичний населений пункт" знаходимо й у новій редакції закону України "Про основи містобудування" (8 лютого 2001 р.). У ньому йдеться про містобудівну діяльність, яка включає "реконструкцію історичних населених пунктів при збереженні традиційного характеру середовища, реставрацію та реабілітацію об'єктів культурної спадщини".

Скільки ж історичних населених пунктів існує в Україні? До недавнього часу на це запитання неможливо було дістати чітку відповідь. У колишній Українській РСР існувало кілька офіційних списків історичних міст, їх число коливалося від 19 до 375. Підготовлений Державним науково-дослідним інститутом теорії та історії архітектури й містобудування на початку 90-х рр. список містив 1399 історичних поселень. Кінець розбіжностям було покладено постановою Кабінету Міністрів України від 26 липня 2001 р., якою затверджено Список історичних населених місць України (міста і селища міського типу) у кількості 401.

Для історичного ареалу кожного населеного місця розробляються й за погодженням з органами місцевого самоврядування затверджуються Держбудом "Правила охорони і використання історичного ареалу" - ними конкретизується його загальний охоронний статус. У межах певного населеного місця може бути виділено один або кілька історичних ареалів. Будь-які містобудівні перетворення в їх межах можливі лише на засадах комплексної реконструкції. Історичний ареал розглядається як окрема, спеціально виділена територія історико-культурного значення із затвердженими межами, яка має фіксуватися в усіх землевпорядних і

містобудівних документах і розглядатись як специфічний об'єкт містобудівного проектування.

Методологічні принципи і критерії віднесення тих чи інших населених пунктів до категорії "історичних міст", "історичних сіл" в Україні відпрацьовувалися в ході роботи по створенню багатотомної "Історії міст і сіл Української РСР". У наступні роки, в процесі переосмислення історичної спадщини нашого народу, ці критерії неодноразово уточнювалися. Нині до категорії історичних прийнято відносити всі міста, історія яких налічує понад 300 років, а також всі обласні центри України як такі, що несуть у собі великий культурний потенціал. Зберігається і принцип індивідуального підходу до визначення статусу історичного міста.

На думку П.Тронька, під поняття "історичне місто" мають підпадати ті населені пункти незалежно від їх нинішнього статусу, які акумулюють успадковані від минулого неперехідні соціокультурні цінності, вирізняються автентичністю й оригінальною планувальною структурою, мають власний не повторний образ, що накладає відбиток на всі аспекти їхньої життєдіяльності

3.2. Об'єктно-предмета сфера історичного містознавства.

Хоч дослідження історичних міст в Україні має майже двохсотлітню історію, теоретичні питання містознавства відпрацьовані далеко не достатньою мірою. Виходячи з важливості завдань збереження й охорони містобудівної спадщини в умовах неминучої модернізації історичних міст, правомірним є виокремлення історичного містознавства з комплексу наукових дисциплін, що досліджують міста як природно-техногенні і соціокультурні системи. Об'єктно-предметну сферу історичного містознавства становитиме еволюція міст, пов'язана з розвитком господарства, динамікою населення культурною традицією. В фокусі уваги, природно, перебуватиме містобудівна, у тому числі архітектурна спадщина,

історичний архітектурний простір з відповідним середовищем. Складовою частиною історичного міста знавства виступатиме й узагальнений досвід дослідження історії міст.

Виникнення історичного архітектурного простору і відповідного образу; того чи іншого міста - результат складного взаємопроникнення ландшафтного та історико-культурного середовища. В усі часи містобудівники намагалися максимально використати особливості ландшафту для створення функціонального й естетично привабливого середовища людської життєдіяльності. Як зазначає Л.Прибега, кожна історична епоха виробила свою архітектурно-пластичну мову, стильову систему, яка визначає характер архітектурного твору, закономірності його форми.

Втім, для фахівців значення має не стільки архітектурна форма пам'ятки (яка створює можливість пізнання минулого шляхом художньо-образного сприйняття), скільки її матеріальна структура - будівельний матеріал, система зведення, організація конструктивного остова. Оскільки відтворити матеріальну структуру пам'ятки в принципі неможливо, відбудовані собори; кращому разі є просто копіями. З цього погляду руїни, які є автентичними дають науково-історичної інформації більше, ніж відтворені сучасними засобами пам'ятки. Сучасні вимоги до дослідження й охорони об'єктів історико-культурної спадщини ґрунтуються на переосмисленні національного культурного надбання під кутом зору просторових підходів. Якщо раніше увага містобудівників і пам'яткоохоронців зосереджувалася на окремих архітектурних спорудах і ансамблях, то тепер вона концентрується на великих просторових системах. Згідно з підходами, започаткованими Венеціанською хартією 1964 р., поняття "пам'ятка архітектури" не обмежується рамками окремої споруди - йдеться про охорону культурної спадщини як комплексу історичного архітектурно-просторового середовища в межах містобудівельно-ландшафтних

комплексів. Так звана рядова забудова міста іноді формує його історичний образ не меншою мірою, ніж окремо взята архітектурна споруда.

Кожне місто являє собою своєрідний сплав пам'яток містобудування та архітектури і природних та штучних ландшафтів, які виникли, розвивалися, зазнавали змін на протязі століть. Часто ці зміни відбувалися не шляхом природного еволюційного розвитку, а під впливом воєн, революцій, волюнтаристських рішень. Зазначаючи руйнувань, міста перетворювались на села, а слободи, козацькі зимівники ставали містами. Відтворити цей процес в історичній ретроспективі надзвичайно складно. Але без цього неможливо вирішити цілий ряд методологічних проблем містознавства. Головна серед них - проблема критеріїв визначення самого поняття "місто".. М.Кавун, наприклад, звертає увагу на розмитість поняття "місто" в працях різних дослідників південноукраїнських теренів. "Окремі фортеці, замки, споруджені для потреб оборони, іноді вважаються істориками за міста, а іноді ні. Якщо увага надається степовій частині, тут у категорію міст прийнято зараховувати і об'єкти військового призначення, побудовані переважно як фортеці, економічні функції яких були мінімальними. Це яскраво свідчить про те, що система критеріїв визначення ознак міста не вироблена повністю, і що різні дослідники вживають термін "місто" у власному тлумаченні".

Проблема міського літочислення - одна з найскладніших у містознавстві. Піки її загострення припадають на часи відзначення ювілеїв міст -у переддень ювілеїв, справжніх та уявних, вік міста стає об'єктом нестримної політизації. Всім пам'ятне гучне святкування 1500-літнього ювілею Києва у 1982 р. А проте навряд чи хтось може представити бодай якое наукове обґрунтування дати 482 р. як часу заснування столиці України.

Відділу регіональних проблем історії України досить часто доводиться виступати арбітром у суперечках істориків і краєзнавців щодо віку того чи іншого міста. Справа ця досить невдячна. Вік міста - категорія умовна, за

винятком тих рідкісних випадків, коли існують відповідні рескрипти чи укази про заснування міста в незаселених до того місцях. Але навіть тоді, коли історики орієнтуються на ці укази, немає впевненості, що при цьому не втрачаються дорогоцінні сторінки передісторії міського життя. Найбільш показовий щодо цього приклад - Одеса, заснування якої пов'язують з містобудівною діяльністю О.Суворова та Й.Дерибаса і датують 1794 р. Але якщо уважно проаналізувати відповідні документи, неважко дійти висновку, що в них ішлося фактично про перейменування та перепланування фортеці, яка існувала там з кінця XIV ст. Перша згадка про поселення Коцюбіїв (Качибей) як торговий порт відноситься до 1415 р. Пізніші згадки про це поселення (Ка-закенов, Казубінів, Качибей, Качібійов, Казібінов) фіксують наявність замку, порту, маяка, навіть мосту (часто як "давністю зруйнованих"). На цій підставі деякі дослідники стверджували, що у XVI - XVII ст. Качибей як замок і порт припинив своє існування, а його наявність на старих картах була лише даниною традиції. Втім, опублікований нещодавно Ю.Мициком польський документ XVI ст., складений, очевидно, для дипломатів, не тільки засвідчує наявність Качибей, а й визначає відстань до нього від Сангрода (ймовірно, Сам-бора на Дністрі)²². На користь гіпотези про безперервність існування значного поселення на місці Одеси свідчить і те, що залишки замку-фортеці Качибей можна було бачити ще в середині XVIII ст. У царському указі, з яким пов'язують заснування Одеси, прямо вказується на Хаджибей як місце розташування військової гавані.

Чимало міст України виникло на місці сторожових пунктів, козацьких слобід, зимівників. Приміром, Артемівськ (Бахмут), достовірна історія якого простежується з 1701 р., виник на місці селища Бахмут, відомого як сторожовий пункт з 1571 р. На місці Нікополя знаходилася Микитинська Січ. Катеринослав було побудовано на місці козацької слободи Половиці.

З історичного погляду відсутність точних дат заснування того чи іншого міста не повинна дивувати: адже виникнення поселення - не одномоментний акт, а тривалий у часі процес. Як правило, вік міста відраховується від першої згадки в писемних джерелах, а ця згадка може бути віддаленою від справжньої дати заснування на десятиліття і навіть століття. Справа ускладнюється, коли виникає політична потреба у точному визначенні віку міст -адже кожне з них намагається відзначити якийсь ювілей. У 70 - 80-х рр., приміром, визначалася ціла серія 200-літніх ювілеїв міст півдня України, і далеко не завжди ювілейна хронологія спиралася на достовірні дані науки.

В дискусіях з проблем екохронографії, які особливо активно ведуться в Україні в останнє десятиліття, висловлено чимало слухних думок щодо критеріїв, які мають становити основу літочислення історичних міст. Пропонується насамперед більш чітко розмежувати поняття "утворення міста" та "заснування міста" - з врахуванням різних етапів генези і розвитку поселень. Про заснування міста можна говорити на основі відповідного правового акту, який фіксує початок будівництва. Заснування міста - правова категорія, утворення - історична. Зміст останньої може визначатися не лише конкретними правовими документами, а й сукупністю непрямих свідчень джерел. При цьому до уваги мають братися безперервний розвиток поселення з моменту виникнення, а також час виникнення його історичного центру і час поглинення ним тих поселень, які виникли раніше й спочатку не входили до складу його території.

Останнє міркування є слухним для тих випадків, коли територія міста складається із залишків кількох поселень, які виникли в різний час. Приміром, до складу Катеринослава увійшли, крім запорозької слободи Половиці, що виникла в 1743 р., більш давні поселення - Нові Кодаки і Лоцманська Кам'янка. Чи правомірно у таких випадках "задавніювати" вік міста?

Більшість дослідників схиляється до того, що цього робити не варто: доцільніше брати до уваги вік того поселення, яке стало ядром майбутнього міста, і то лише в тому разі, якщо існує прямий зв'язок між ними, і міська традиція не переривалася. Але тут потрібен диференційований підхід у кожному конкретному випадку. Загалом же проблема історичної спадковості у розвитку міст є такою, що потребує додаткових дослідницьких зусиль та обов'язкового узгодження після нових дискусій.

Солідний обсяг інформації про міста станом на 1999 р. містить довідник "Міста України", складений А. Івченком. Тут подано дані не лише про рік заснування або першої згадки про місто, а й про надання йому магдебурзького права чи статусу міста, а також про зміну назв міст.

Історичні міста - своєрідні згустки позитивної енергії, залишені у спадок нашими пращурами. В них закодовано секрети оптимальної взає людини і довкілля, нев'янучої у віках краси. Піклування про історичні й яропаганда їх безцінних надбань - це турбота про вічність і продовх нашого буття в ній.

Лекція №2

Розвиток ранньосередньовічних міст на території України.

План

1. Походження давніх східнослов'янських міст.
2. Становлення давньоруських міст в IX-XIII ст.
3. Господарська діяльність руського раньофедалного міста.
4. Топографічна структура
5. Типологія давньоруських міст
6. Міське управління

В якості однієї з центральних тем сучасної медієвістики була і залишається проблема розвитку середньовічного міста. В середині XX ст. у медієвістиці виділилася спеціальна галузь — урбаністика. Проте накопичення знань в цій галузі розпочалася ще раніше. Дослідження ранньосередньовічних — давньоруських міст в російській та українській

науці надавалось великого значення. Ця проблема була поставлена у XVIII ст. В.Татіщевим, М.Ломоносовим, Г.Міллером, М. Щербатовим та ін. Була однією з центральних в дослідженнях XIX ст. (С.Солов'єв, М.Костомаров, В.Сергієвич, В.Ключевський). На початку XX ст. цікавими в цьому плані були дослідження Миколи Оттакара, який розробив індивідуально-сінтетичний метод дослідження міст. Сутність його полягає в утвердженні своєрідності становлення кожного середньовічного міста, яка виходить з конкретно-історичного та реально-топографічного контексту. Радянська історіографія розробила матеріалістичну концепцію розвитку давньоруського міста, як складової частини загальної системи виробничих відносин епохи феодалізму. Це роботи М.Покровського, С.Юшкова, М.Тіхомірова, Б.Грекова, Б.Рибакова, В.Пашуто. Серед сучасних українських досліджень слід в першу чергу назвати дослідження П.Толочка, В.Моці, В.Котляра та ін.

7. Походження давніх східнослов'янських міст.

В радянській історіографії концептуальним було положення, згідно якому середньовічне місто, як суспільна структура виникає в результаті розщеплення, диференціації економічного базису ранньофеодального села, виникає як його антитеза: село — центр землеробства, місто — центр ремесла. Проте цей підхід на сьогодні не заперечується проте визнається дуже спрощеним, оскільки за ним місто не виступає показником змін у суспільних відносинах. Розглянемо основні гіпотези походження давньоруських міст. В.Седов відносив початок містотворення до 7-8 ст., проте нелогічно називав цей період “догородским”. Б.Греков період 6-8 ст. називав “напівпатріархальним-напівфеодальним” та відносив процес зародження міст до 7 ст., але в найпрогресивніших ділянках Русі. Д.Авдусін вважав критерієм різниці між містом та селом гончарний круг, який як відомо з'являється в кінці IX ст. В. Колибенко пропонує дві точки

зору на проблему появи міських слов'янських поселень :- 1) це їх “закономірне виростання”з середовища пам'яток попереднього історичного періоду ; -2) заснування в результаті державницької діяльності - заходів київської великокнязівської влади у X ст. П.Толочко уточнює першу точку зору, виділяючи три основні шляхи міських форм життя Русі у IX-XIII ст.

1. торгово-ремісничий
2. общинно-феодальний
3. феодальний або державницький.

Етапи давньоруського містотворення відповідають періодам розвитку державності і характеризуються перш-за все різним ступенем інтенсивності цього процесу. Проте, містоутворюючий процес у цей період не був однолінійним, а його темпи у різних регіонах країни не були однаковими.

Наведені шляхи трактуються також як типологічні центри. Всі вони за своєю структурою близькі одне до одного. Склалися з великого поселення, невеличкого городища та величезного курганного некрополю.

У вітчизняній історико-археологічній літературі торгово-ремісничі поселення найчастіше трактуються, як певна стадія в історії давньоруського міста. Її називають передміскою. П.Третьяков називав такі поселення ембріоном міста, І.Дубов протоміским центром. Такі центри формуються впродовж 7-9 ст. і є центрами торгівлі в першу чергу та ремесла.

У плані дослідження містоутворюючих процесів надзвичайний інтерес становить факт відносної короткочасовості життя торгово-ремісничих поселень, які мали б здавалось би всі умови для поступального розвитку.

Пояснення в основі якого є фактор перенесення неприйнятний. Це явище не вузьколокальне, а загальноєвропейське. Одночасно з Руссю занепадають аналогічні центри у південній Прибалтиці, Скандинавії. Одночасно підносяться нові міські центри, розташовані на деякій відстані від старих, інколи зі старими назвами. Але вони не були їх природними і безпосередніми продовжувачами. Очевидно причини припинення традиції торгово-ремісничих міст слід шукати у зміни соціально-економічних умов європейських країн, в тому числі КР в останні десятиліття X ст. У цей час відбувається стабілізація державної структури, визначення кордонів державних утворень. Доля торгово-ремісничих центрів, таким чином, визначалась подальшим розвитком феодалного способу виробництва, заснованого на єдності економічних і політичних структур, їх концентрації в одних руках та одному місці.

Говорячи про «передміський» або «протоміський» соціальний вигляд торговельних факторій, дослідники вбачають основну причину цього у недостатньому розвитку ремесла, яке не посідало у цей час превалюючого місця, а отже, і не обумовило їх міський характер. Немає сумнівів, що такий висновок є неприйнятним. Еволюція міських форм життя, за якої першою стадією була б торгово-реміснича, в умовах ранньофеодальних виробничих відносин просто неможлива. Це вищий етап розвитку феодалного міста. Етап, у який не цілком увійшли давньоруські міські центри навіть в епоху феодалної роздрібності. Але ж у цей період їхнє ремесло перебувало на незрівнянно вищому рівні розвитку, ніж у IX — на початку XI ст.

З сказаного випливає, що значення торгово-ремісничих поселень для еволюції міських форм на Русі не було всеосяжним. І не треба його перебільшувати. Це не стадія у житті східнослов'янського міста, а лише один із шляхів його утворення. Він виявився фактично тупиковим, оскільки був

обумовлений переважно факторами зовнішнього соціально-економічного розвитку.

8. Становлення давньоруських міст в IX-XIII ст.

Общинно-феодальний шлях утворення міст. Вивчення процесів формування найстаріших давньоруських міст показує, що своїм корінням вони сягають перехідної доби суспільно-політичного розвитку східнослов'янського суспільства. Всі вони виростили з міжплеменних центрів, які були природними осередками союзів племен та мали значну структуротворчу традицію. Не випадково, саме вони стали першими осередками ранньофеодальних виробничих відносин, що зароджувалися, а пізніше — і столярними містами великих феодальних князівств. Найдавніші руські міста, отже, є прикладом органічної еволюції первіснообщинного побуту в державний.

До теперішнього часу накопичився значний матеріал з досліджень східнослов'янських укріплених центрів VIII — X ст., аналіз якого дозволяє у ряді випадків стверджувати, що деякі з них були поселеннями перехідного типу. Цілком чіткі риси общинного побуту ніби доповнювалися елементами ранньофеодальних відносин. Окремі укріплені центри IX — X ст. перебували на стадії переростання у міста, але так ними і не стали. На одних у X ст. життя взагалі припинилося, інші, зазнавши якихось катаклізмів,— відродились через певний час на новій соціальній основі

У X — на початку XI ст. на політичній карті Київської Русі з'явилося багато нових міст, у поселенському плані, не пов'язаних зі старими племенними центрами. Вони засновувались на необжитих раніше місцях, часто у дійсно міській соціально-планувальній структурі. До невеликого, сильно укріпленого дитинця прилягав посад, обнесений земляним валом і ровом. Активніше процеси будівництва міст відбувалися в центрі, у межах

історичної «Руської землі», але мали місце і на інших територіях, у тому числі, окраїнних. Вони, безсумнівно, регулювалися державною владою та були своєрідними форпостами у феодалному освоєнні земель. Темпи їх будівництва збільшувалися у міру зміцнення державних структур.

У раді випадків нові міста відігравали важливу роль військово-стратегічних пунктів на рубежах Київської Русі. Вони ніби оконтурювали кордони держави та удільні володіння. У межах Чернігівської землі, згідно дослідження В. П. Коваленка, з двадцяти літописних міст XI ст. тільки три виникли на базі передміських поселень. Таким же чином у X — першій половині XI ст. засновані також Вишгород, Білгород, Василів, Корсунь, Юріїв, Володимир, Рогачов, Пінськ, Клецьк, Мінськ, Дубровиця та деякі інші міста.

Нові міста не можна відривати від попередніх племінних зосереджень. Вони замінили їх, змінювали поселенську та соціальну структури, ускладнили функції, але успадкували сформовану сільськогосподарську округу, систему різноманітних соціально-економічних зв'язків, культурно-історичну традицію. Причому місто ранньофеодальної пори посідало тим значніше місце у соціальній ієрархії, чим більшою була підпорядкована йому округа, що склалася до нього.

Сказане стосується і тих міст, які будувалися князівською владою на не обжитих раніше місцях. Йдеться про необхідність конкретних топографічних точок, а не районів, де вони засновувались. Нові міста і в цьому випадку ніби накладалися на готову, сформовану до них, соціальну спільність.

Таким чином, є всі підстави стверджувати, що місто утворюючі процеси IX — XI ст. на Русі є результатом взаємодії факторів «внутрішньої і «зовнішньої» феодалізації. Не можна не сказати, що цей синтез на всій величезній

території Київської Русі відбувався одночасно і мав однакові конкретно-історичні прояви. Далеко не завжди він був безконфліктним, про що свідчать, зокрема, походи київських князів на древлян, в'ятичів, білих хорватів.

В умовах формування нових феодальних структур та складання території Давньоруської держави містоутворення відбувалось двома шляхами. Перший — це накладання державного начала на общинне і пристосування останнього до нових завдань. Нові міста при цьому посіли місця племінних (у раді випадків — общинних) центрів, по суті, продовживши їх. Подібний шлях можливий в умовах відносно швидкого входження племінних князівств до складу Київської держави. Очевидно, саме такий характер мали взаємовідносини Києва з древлянами у першій половині X ст. Яскрава літописна легенда про спалення княгинею Ольгою Іскоростеня відбила реальний історичний факт протиборства Древланського князівства та центральної державної влади. Судячи за літописними та археологічними даними, аналогічні процеси характеризували також стосунки центральної влади Києва та сіверянського міжплемінного союзу. Останній вже наприкінці IX — початку X ст. інтегрувався у державну структуру Київської Русі. Складніше стояла справа з окраїнними слов'янськими союзами племен. Тут остаточна перевага центральної влади визначилась тільки на кінець X ст. У даних умовах існував і другий — альтернативний шлях розвитку нових міст. Зустрінувши сильну протидію місцевої правлячої знаті, центральна влада почала створювати свої форпости на нових місцях. Вони стали своєрідними противагами старим племінним чи общинним центрам. Порівняно швидко останні не витримали конкуренції князівських міст, занепали зовсім або трансформувалися у звичайні сільські поселення. В зв'язку з чим міста формуються вже на державницькій феодальній основі.

Феодалний (або державний) шлях виникнення міст. Назви більшості давньоруських міських центрів з'являються на сторінках літописів у другій половині XI — початку XIII ст. Згідно з підрахунками П. М. Тихомирова, до другої половини XI ст. належать згадування 50 нових центрів, до XII — понад 130 і до перших десятиліть XIII — ще близько 50. Це майже три чверті всіх літописних міст.

Певна річ, надто довіряти літописним повідомленням при обчисленні кількості давньоруських міст на тому чи іншому етапі історичного розвитку не треба. Багато з вказаних центрів не були містами у соціально-економічному значенні цього слова. Сюди, безсумнівно, входили також феодалні замки, сторожові фортеці, князівські садиби. Частина з них безперечно виникла значно раніше. Це великі удільні міста: Галич, Звенигород, Луцьк, Новгород-Сіверський, Путивль, Курськ та ін. І все ж у літописних повідомленнях загалом правильно відбито динаміку містоутворюючого процесу.

Відзначаючи загальне зростання чисельності давньоруських міст другої половини XI — початку XIII ст., треба враховувати, що це лише один з показників динаміки містоутворення. Інший полягав у бурхливому зростанні та розвитку старих міст, які у XII ст. постали у зовсім іншій якості.

Що ж стало причиною таких значних якісних зрушень у процесі давньоруської урбанізації у відзначений період? Відповідь, що містить загальне посилення на поглиблення феодалізму та зростання потреб країни у центрах високорозвиненого спеціалізованого ремесла, є справедливою, але не вичерпною. Нові міста з'явилися не тільки тому, що старі столиці князівств або великих уділів не могли забезпечити все населення необхідними знаряддями праці чи предметами побуту. Та й не ремесло слугувало першопричиною виділення нових міст. Більш ніж з півсотні

міст, що виникли у XII — XIII ст., важко назвати хоча б два-три, які б еволюціонували з доміських ремісничих селищ. Звичайно, ремісниче виробництво становило одну з суттєвих сторін їх економіки, але воно було не причиною виникнення міст, а наслідком їх.

Аналіз міських форм життя необхідно здійснювати також і крізь призму соціально-політичного розвитку Давньої Русі. Між утворенням міст і структурою політичної влади існував прямий і безпосередній зв'язок. Практично всі міста другої половини XI — XIII ст., що виникли або відродилися на новій соціально-економічній основі, були перш за все центрами давньоруської державності. В них на правах вотчинників або тимчасових володільців сиділи представники правлячого князівського роду. Множення їх числа, з одного боку, поглибило процеси феодалного дроблення країни, з іншого — сприяло виникненню або прискореному розвитку нових міст. Влаштування князівського стола — волості — завжди починалося з будівництва, розширення і зміцнення її соціально-політичного центру.

В. Карлов, звертаючи увагу на цю взаємозалежність, проілюстрував її прикладами Москви, Володимирі та ін. Прискорений розвиток Москви розпочався тільки після того, як вона перетворилась з боярського володіння в опорний пункт владарювання суздальських князів у басейні Москви-ріки, а особливо, коли стала центром удільного князівства. Бурхливий розвиток Галича цілком пов'язаний з перетворенням його у столицю землі. В аналогічному становищі опинилися наприкінці XI — XII ст. Новгород-Сіверський, Рязань, Луцьк, Путивль та інші міста, що стали столицями великих уділів.

Висновок про феодалний характер міст, що виникли у другій половині XI — XIII ст., та їх будівництво державною владою знаходить підтвердження у їхній поселенській структурі. Всі вони двочастинні; мали невеликий і

добре укріплений дитинець, а також передграддя або посад. Останній у кілька разів перевищував за розмірами соціальний міський центр і мав власні укріплення. Археологічні дослідження показують, що міські центри цього історичного періоду будувались, переважно, на нових місцях і відразу у справді міській соціальній структурі. Іноді їхніми попередниками виступали феодальні садиби-замки, охоронні фортеці.

Підбиваючи короткий підсумок сказаному, необхідно визнати, що виникнення міст на Русі у другій половині XI — початку XIII ст. визначалось не общинним, а феодальним розвитком країни. Як складові елементи державної структури міста були центрами феодального володарювання. Не випадково за міськими областями так міцно закріпився -терміи «волость» — від слів «власть» та «владеть».

9. Господарська діяльність руського раньофеодального міста.

Давньоруське місто було феодальним. Із землеробськими околицями його пов'язували тисячі ниток. С.Юшков переконливо показав, що без оточуючих місто земель давньоруське місто просто не могло б існувати. Проте наступні дослідження не лише поставили питання зв'язку та залежності міста та села, але й питання аграрного характеру міст. Аграрним місто найчасіше називають тоді, коли до 50% міського населення складають землероби. Найбільш яскрава так звана аграрність притаманна малим містам. Орні землі мешканців знаходилися в безпосередній близькості від міської межі, а огороди в межах міських садіб.

Значне місце в господарстві мешканців займало й тваринництво. В літній час міське стадо випасалося на околичних луках. У Києві вони знаходилися на території літописної Оболоні, одразу за Подільськими укріпленнями. Не дивно, що саме в цій частині знаходилося капище велеса — скотьего бога.

Більшість міст виникло в центрах густо заселених землеробських регіонів. Характерна особливість полягала їх в концентрації феодальної знаті у місті, тісно пов'язаній із с/г округою. На ранніх етапах функціонування міста цей зв'язок здійснювався за посередністю влади у централізованому відчуженні та перерозподілі прибавочного продукту, пізніше у якості експлуатації селянської праці на правах земельних власників. І в тому і в іншому випадках прибавочний продукт, який створювався у селі переміщувався у місто. Починаючи з X ст. на Русі активно проходив процес формування феодальних маєтків — князівських та боярських. Значна частина земля, яка належала общинам опинилася в руках феодалів. Русь вкрилася густою мережею замків, які стали адміністративно-господарськими центрами феодальних володінь. Проте на відміну від Західної та Північної Європи руські феодали не залишили міст та не переселилися у свої сільські маєтки — замки. Русь у цьому випадку подібна до Середземноморського регіону (Італія, південна Франція, Іспанія), де занть не полишала міста. Вже в X ст. формується великокнязівська вотчина або доменіальні володіння. Після походу Ольги на древлян намітився переовот у поземельних відносинах. Місцеві старійшини втрачають свої земельні держання і вірогідно їх замінює адміністрація Ольги. Наприкінці ж соліття формуються домени удільних князів. Цьому сприяла адмінстартивна реформа Володимира. Вотчинним правом на володіння землею користувалися лише ті князі, до яких переходила від батька влада — князівський стіл. Ізгої, які втрачали столи, втрачали не лише владу, але й волость. Тобто вотчинні доменіальні володіння на Русі являли собою певні с/г округі, закріплені не скільки за князівським родом, скільки за княжеським столом, тобто за містом.

Князівські двори — один з істотних компонентів економічного розвитку міст — являли собою багаті феодальні маєтки. В Києві їх було 10. За

статтями про грабування маєтків дізнаємося, що в них убли амбари, токи, льохи, де зберігалися запаси продуктів, інвентра, ремісничі вироби, які призначалися не лише для особистих князівських потреб але й для продажу. (900 стогов хлібу, 4 тис. коней) Крім князівських велике значення в економічній й структурі міста відігравали двори воєвод, бояр, представників адміністрації. Літописи згадують близько 50 боярських прізвищів, які мали в Києві свої родові маєтки-гнізда (Чудін, Нікіфоров, Воротиславль, Путяитін, Ратшин та ін.). У Новгороді бояре володіли не одним маєтком, а комплексом дворів, які складали кончанську територію — кінець.

Господарське життя міста не можливо уявити без церкви. Уставом Воодимира Святославовича церкви утверджувалася десята частина прибутків. Як свідчать князівські устави церква з часом, не лише отримувала десятину, але й набувала своїх земельних володінь. Цей процес розпочався у XI ст. В XII-XIII ст. феодальне землеволодіння стало оснвним джерелом існування церкви та її вищих представників.

Ремесло давньоруського міста давно стало предметом спеціалізованого дослідження. Розвиток ремесла у ранньому місті базувалося на надлишкові с/г продукції, яка конценрувалося у ньому. Ремесленне виробництво було тісно пов'язане з господарським розвитком міської феодального маєтку. Головну фігуру ремесленного виробництва в ранніх руських містах являв собою не юридично вільний посадський майстер, а залежний ремісник, який працював у маєтку свого господаря. Ця перша форма соціальної організації міського ремісничого виробництва отримала назву вотчинної. Воно розвивалося в дитинцях та кромних городах, де концентрувалася більша частина феодалів. Більша частина ремісничих виробництв пізніше еволюціонує у вільне посадське ремесло. Єдиним виключенням є ювелірне, яке у зв'язку з низькою продуктивністю праці, технологічною

складністю, високої вартості продукції та вузького споживчого кола так і залишиться практично вотчинним.

На міських посадах та околицях концентрувалися ті галузі виробництва, які потребували певних умов для свого розвитку: відносної розріженості міської забудови, близькості до сировини, води, міркувань пожежної безпеки. До таких ремесел слід віднести: гончарне, кожевенне, ковальське, металургійне виробництва. Останнє згадане, спираючись на дослідження Б.Колчина можна впевнено віднести до сільських промислів, які зберігали общинний характер впродовж всього існування КР. Гончарне виробництво концентрувалося найчастіше на межі замку та посаду. Про розташування ремісничих кутків свідчать топоніми (ур. Гончарі, Кожум'яки в Києві та ін. містах). Традиції заселення певних ділянок посаду ремісниками певної спеціальності зберігається й впродовж наступних поколінь у XV-XVIII ст.

Специфічним було церковно-монастирське ремесло. Воно розвивалося відповідно до потреб культа: ковальство, іконописання, книжна справа, ювелірне, будівельне, гончарне.

Вільне ремесло концентрувалося на посадах. Посади не є вторинним продуктом структурування давньоруського міста. Вони виникають одночасно з дитинцем. Ремісників в усіх містах тягло на посад, на Поділ, з мисів на низовину. Розквіт почадів, як ремісничих осередків припадає на XII ст., саме тоді вони досягають своїх найбільших розмірів. Саме тоді розширився ринок збуту, їм стала вся с/г округа. Центральною фігурою посадського виробництва був юридично вільним ремісником, якому допомагали члени його родини, учні, можливо декілька найманих робітників.

Давньоруські міста були крупними центрами зосередження місцевої та зовнішньої торгівлі. Центрами торгівлі були ринкові площі, на яких реалізувалася більша частина товарної продукції, самими виробниками а бо їх представниками. Але в XII-XIII ст. з'являються купці-лавочники, які торгували у свої маєтках. Крім того вони виступали організаторами ремесленого виробництва.

4. Топографічна структура міста.

Формування історичної та соціальної топографії міст тісно пов'язане з питанням виникнення міст. До кінця XX ст. в історико-археологічній літературі були догматними дві основні топографічні моделі міста: двочастинна (київський зразок) та кончанська (північний зразок). Двочастинна частина передбачала одночасний розвиток замку та посаду. Кончанська — формування території міста на базі общинних селищ, які об'єднувались в єдину міську общину. Проте і після заміни родової організації міським адміністративним поділом зберігалися чіткі кордони між родовими чи общинними територіями. Саме слово *конец*, означало віддалені поселенські точки. П.Толочко довів, що формування топографічної структури міст характеризувалося загальними закономірностями. Не зважаючи на давню родову поселенську основу, на якій виникали міста, головною точкою їх росту була фортеця. Будівництво фортеці призводило, до концентрації населення у її стін, і до відповідного руйнування старої поселенської структури. Феодальна сутність міста зумовила його двочастинність: невеликий князівсько-боярський детиниць, де зосереджувалися органи влади та управління (в т.ч. церковного) та велике передгородя — посад, населений ремісниками та землеробами. Така структура залишалася універсальною на протязі століть. З кінця XII-початку XIII ст. посади поділялися на більш дрібні структурні одинці — *конци*, особливо яскраво виражені у істах північної Русі.

Стосовно фортеці вживали слово город та град. М.С.Державін знаходив такі паралелі руському город в слов'янських мовах: hrad, в сучасній чешській мові означає лише замок, в такому ж значенні у польській мові gród, невеликий замок— gródek.

Особливості планування та забудова поселень XV-XVIII ст.

План

1. Особливості сільських та міських поселень XV-XVIII ст.
2. Типи забудов
3. Типи дворів

1. Особливості забудові лісостепових районів України. У процесі освоєння цих земель на правах займанщини створювалися «слободи» та «хутори». Вони мали переважно вільну, так звану «безсистемну» або скупчену «гніздову», форму забудови.

У південному українському степу своєрідний стан «нічийності» величезних просторів підтримувався існуванням Запорозької Січі.

Поселення Запорозької Січі, по суті, було воєнним табором особливого роду, зовсім не схожим на укріплене місто західноєвропейського взірця. Тут була відсутня притаманна європейським містам розвинена планувальна система: один єдиний майдан становив центр Січі, навкруги якого розташовувались видовжені будівлі («курені») та господарсько-адміністративні споруди. Посеред майдану стояла церква. Уся планова організація (взаєморозташування споруд щодо центру, оточення глибоким ровом, земляними валами та палісадами, поєднання їх сторожовими баштами) була зумовлена військово-оборонною спеціалізацією.

Сільські поселення січовиків цього періоду в переважній більшості були невеликими: вони мали 20-40 дворощ та дворів, які відповідали 5-15 господарствам. Кожне сільське поселення, по суті, становило сільську общину, розміри якої визначалися залежно від зони розташування поселення та його віку.

У містах переважна більшість мешканців володіла землею і нічим практично не різнилася від сільського населення. Господарство мало суто натуральний характер.

Протягом XV-першої половини XVI ст., з розвитком феодального землеволодіння на Правобережній Україні, формувалися фільваркові господарства, розширювалися також монастирські володіння за рахунок сіл та поселень. Навіть міщани ставали великими землевласниками.

У лівобережних районах, де процес закріпачення селян протягом XV-XVI ст. йшов повільніше, багато-двірні поселення на вільних землях виникали у вигляді безсистемних із вільним нерегулярним взаєморозташуванням садиб — «дворів». З часом серед таких поселень прорізувались шляхи, при цьому до кожної садиби від шляху влаштовувались під'їзди. Структура поселень набувала так званого «гребінчастого» характеру. І лише у XX ст. забудова, проїжджі та під'їзні шляхи впорядковувалися, забудова почала

тяжіти до шляхів та під'їзних провулків. Це надало поселенням вигляду вуличної забудови.

Срезневський виводить слово вулиця від давньоруського слова, що позначало вільне місце між дворами.

Вуличного типу забудови набували також і давні патронімічні поселення України. Так, дворово-земельна ділянка спорідненої групи родин — сімей, що мали одне прізвище і в спільному володінні яких знаходилася земля, забудовувалась попервах, як правило, нерегулярно, вільно, «безсистемно». Будівлі окремих родин не обгороджувались. Для зв'язку поля з токами та господарськими спорудами влаштовувався під'їзд. У спільносімейному володінні даної групи сімей знаходились випаси, поля, а також земля під цвинтарем.

Надалі, з відокремленням з патріархальної сім'ї окремих родин з правами індивідуально-посімейної власності, виділялися сімейні ділянки землі, на кожній з'являлися обгороджені садиби окремих сімей. При цьому спільні громадські в минулому під'їзди — проїзди перетворювалися в провулки, які надавали поселенням вуличного характеру. Нова забудова при цьому розміщувалась ближче до провулків, що також надавало поселенням вигляду вуличної забудови.

На Закарпатті, де тривалими були патронімічні пережитки, створювалися безсистемні поселення або ж безсистемними залишалися ділянки поселень — «кутки», які носили тут назву «телеки». «Телеком» називалась також група родичів і ґрунт, на якому вони жили, і земельні наділи, які знаходилися в їхньому спільному користуванні. Саме слово «телек» угорського походження і означає назву окремого володіння. Воно ввійшло в побутовий ужиток українців Закарпаття після того, як власність на ділянки землі була офіційно визнана і зафіксована в так званих «телекових» книгах.

У назвах телеків зафіксовані також прізвища фундаторів родів: «Голованичі», «Грибаничі». Іноді родинні телеки об'єднувалися в колективні форми володіння землями, які розташовані були далеко від поселення, при цьому позачергово та чи інша родина отримувала право на користування кращими землями.

Найбільш поширеною формою пізніших етапів забудови безсистемних поселень, які виникли на правах займанщини, стала кільцева, за якою забудова розташовується по контурному краю великої, цілісної в минулому, земельної ділянки, яка раніше була власністю однієї чи двох сімей, згодом при зростанні кількості землевласників була розподілена між ними — розчленована на окремі сімейні наділи.

У середній лісостеповій зоні набули поширення кругові поселення, забудова в яких формувалася навколо розташованого по центру майдану. При цьому форма його могла бути будь-якої неправильної форми або круглою, напівкруглою, овальною. Пізніше майдан у кругових поселеннях, як і проїзди до нього, почав забудовуватись однобічно садибами нових поселенців.

У кругових поселеннях проїзди можуть підходити до села і центрального майдану з будь-якого боку, фіксуючи при цьому напрямок найбільш зручного зв'язку села з полем, проїжджими шляхами та іншими зовнішніми життєво необхідними для жителів села місцями — річкою, лісом і т.п. Призначення центрального майдану було різноплановим. Він міг бути місцем ночівлі та випасу худоби, розміщення цвинтаря, церковного комплексу із садибою священнослужителя і т.п.

З часом першопочатковий ряд кільцеподібної забудови навколо центрального майдану множився — подвоювався, потроювався, створюючи систему паралельних кільцевих вулиць. Забудовувалися обидві сторони

проїздів — вулиць, а також, за умов виникнення близько розташованих до центрального майдану гнізд із безсистемною забудовою, вони з'єднувалися забудованими проїздами — вулицями з кільцевою забудовою.

Таким чином, виникали різноманітні комбіновані варіанти забудови: багаторядна кільцева; кільцево-вулична та ускладнено-концентрична, яка об'єднує ядро кільцевої забудови із новими формами: вуличною, безсистемною, безсистемно-вуличною, гніздовою, гребінчастою та ін.

На основі кругових сільських поселень, а також ремісничо-торгових центрів виникали сільські поселення радіальних форм.

Народним прийомом внутрішнього землевлаштування у східних слов'ян був, як відомо, поділ земель на гони. У північних районах України специфічним було те, що не було під'їзних доріг до польових земельних ділянок. Це явище було зумовлене необхідністю заощадження посівних площ в умовах обмежених земельних наділів. Тому при заселенні ділянок забудова розвивалася від під'їзних шляхів до садиб — звідси і виникли в майбутньому рядова вулична форми забудови селищ цієї зони.

У центральних лісостепових та південних степових районах під'їзди влаштовувалися з двох сторін гону. Це дозволяло в майбутньому вести забудову як в односторонній, так і двосторонній формах. Окрім того, землеміри в степовій частині виділяли, як правило, земельні наділи прямокутних форм, до яких з усіх сторін були під'їзні дороги — це стало основою для виникнення в майбутньому квартальної забудови. Вулична забудова виникла також при заснуванні сіл землевласниками з однотипними, чітко регламентованими по площі і формі земельними наділами з метою кращого обліку при отриманні феодалських податків, які накладалися на кожне селянське господарство.

У північних поліських районах Київщини та Чернігівщини, процес закріпачення в яких ішов повільніше, з розвитком феодалських відносин

сільське землеволодіння зменшувалось і тут. Подрібнення земельних ділянок також сприяло виникненню вуличної форми забудови поселень.

У місцях перевозу через Десну—у селах Новгород-Сіверського намісництва — також виникали вуличної форми поселення, які мали вигляд одnobічної забудови вулиць, що вели до річки. Рядову форму забудови з центральним майданом, який використовували для випасання худоби, мали численні прирічкові, долинні поселення північних районів Лівобережжя.

Процес закріпачення селян в Україні розвивався, як відомо, поступово. При цьому спочатку закріпачувалася лише частина населення, тоді як інша залишалася вільною. Документальні дані свідчать про те, що в багатьох селах частина села з вуличною забудовою належала казенним селянам, тоді як із безсистемною — вільним козацького стану.

Підтвердженням того, що вуличні частини безсистемних поселень з'явилися в основному в місцях, де процес закріпачення був сильнішим, є той факт, що безсистемно-вуличні поселення масово поширилися на Правобережжі, а безсистемні — на Лівобережжі.

Оригінальним було заселення Слобожанщини, яке проходило в процесі колонізації її земель на правах вільної займанщини, що визначало системний характер забудови слобід. З упорядкуванням слобід у XVIII ст. на Слобожанщині виникала квартальна та гніздова системи забудови. Часто навколо безсистемної забудови виникала вулична, що тяжіла до проїжджих трактів або до нового шляху. Так виникав змішаний тип поселень: безсистемно-вуличний або безсистемновулично-гребінчастий.

Вуличні поселення виникали також як наслідок урядових заходів, зокрема з прийняттям у 1557 р. «Уставу на волоки», за яким житлові споруди мали розташовуватись по один бік вулиці, а господарські — по другий. Згідно з цим законом, за одиницю оподаткування бралось не окреме господарство,

а поселення, які різнилися не формою забудови, а формою феодальної повинності: «села тяглі», «села осадні» і т.п.

З ростом чисельності сільського населення поселення збільшувалися шляхом подовження вулиць з подвірним землекористуванням за рахунок ущільнення забудови або відселення на хутори, розширюючи вуличну забудову старої частини поселень. Прокладалися нові під'їзди до хуторів. І знову виникали як безсистемні, так і вуличні форми забудови.

Особливий тип становили «військові поселення». Переважна більшість їх мала так званий «гніздовий» принцип відповідно до урядових настанов царської влади. Директивним указом Петра I від 7 серпня 1722 р. були розроблені норми планування сільських поселень, які супроводжувались рекомендованими планами рішень сільських поселень. Так, зокрема, Указ зобов'язував, при новій забудові або відтворенні забудови після пожежі, садиби ставити парно об'єднаними, а між спарованими блоками садиб розташовувати городи та коноплиця, які виносились за межі садиб. Відстані — розриви між подвоєними спорудами встановлювалися не менше 30 сажнів, а господарські споруди для збереження хліба в снопах — «клуні» — повинні були бути віддалені від садиб на значну відстань і розташовуватись проти городу. Але, незважаючи на те, що, крім цього указу, протягом першої половини XVIII ст. Сенат Російської імперії не раз видавав й інші укази, спрямовані на державне регулювання та планове впорядкування сільської забудови, як поміщики, а ще більше селяни, настанови цих указів не виконували. Значно більший практичний ефект мало «Положение для устройства селений», яке було розроблене як практичні рекомендації селянам Міністерством державних маєтностей. Згідно з «Положенням», дозволялося розташовувати зближено в одному гнізді до 8 садиб і при цьому заблоковано лише дві середні. При забудові дозволялося вільно користуватися пропонованими нормативами з обов'язковим виконанням лише одного:

вимагалося зберегти відстані — розриви між дерев'яними будівлями не менше 6 сажнів. У розроблених на основі запропонованих норм проектах сільської забудови пропонувалося розташовувати городи з обох боків вулиці, забудову вести лише з одного її боку. Ця пропозиція знайшла широке впровадження в практиці забудови українських сіл у лівобережній частині України.

Після реформи 1861 року дієвість урядових указів та нормативів практично звелася до нуля при плануванні нових та переплануванні старих поселень. І лише в практиці будівництва військових поселень керувалися узгодженими «височайшими» урядовими інструкціями.

Оскільки основою внутрішнього планування земель у військових поселеннях була організація двобічних під'їздів до них, то надалі ці поселення з часом набули характеру одnobічних, або так званих шнурових. Інші військові поселення з часом набули гніздового характеру або ж комбінованого — вулично-гніздового.

У зоні Українських Карпат яскраво виділяються своєрідністю планування поселення окремих етнічних груп українців. Так, зокрема, гуцульські садиби окремих родин («осередки», «присілки») оточені обробленими земельними ділянками і розкидані по схилах гір на різній висоті, на значних відстанях одна від одної — від півверстви до 4-6 верстов, виявляючи тяжіння лише до місць наявності води без будь-яких, навіть, натяків на планову регулярність. Уздовж долин гірських струмків та річок на різній відстані одна від одної розташовувалися садиби, виявляючи більш регулярний — рядовий характер сільської забудови. При злитті цих долин, і особливо таких, як Тиса, Черемош, верхів'я Пруту, організовувались своєрідні центри гірських «осередків» та «присілків» з церквою («храмом»), садибою священика («конівством», «клобанею»), громадськими будинками («громадським домом»), торговою лавкою («крамницею») і декількома хатами, що разом і представляли центр, який

носив назву села, незважаючи на свої видимі кількісні щодо хат і малі щодо площі розміри. Але саме до таких центрів тяжіли і були приписані іноді до 2-х-3-х тисяч жителів навколишніх «осередків». Такий вигляд мали майже всі гуцульські села до початку ХХ століття.

Зовсім інший тип мали села бойків, розташовані, головним чином, в одну, а іноді — у дві лінії у вузьких долинах уздовж річок Стрию, Опору, Сяну. У поселеннях бойків забудова розташовувалась досить скупчено; тягнулася майже безперервним рядом сіл одне за одним³⁹.

Як писав М.Русов, видатний український етнограф, один з перших дослідників українських поселень, історія і культура країни, положення її щодо сусідніх держав, історія заселення та колонізації були залежні від природних умов та географічно-культурного положення. Окрім цих факторів, виступали й творчі можливості людини. Це проявилось в певній тенденції освоєння місцевих природних умов відповідно до своїх потреб, а також у виробленні певних типів, пристосованих до природних умов⁴⁰. Тобто у довготривалому трудовому процесі вивчення природних можливостей та опанування ними складались досить стабільні традиційні форми сільських поселень українців.

Дослідники справедливо наголошували також на безпосередній залежності того чи іншого типу поселень від напрямку господарської діяльності, форм землекористування та землевласності, сімейних і суспільних відносин, усталених національних стереотипів уявлень — національного характеру.

Так, за М.Русовим, національний характер українця — споконвічного хлібороба — змушує його обирати місце для поселення відповідно до вимог його господарської діяльності. Залежно від географічно-топографічних умов форму місця поселення він створює в дусі свого національного характеру (у пересіченій місцевості — безсистемна, на рівнині — правильної форми). Індивідуальність смаків та переваг українця,

бажання влаштувати садибу відповідно до своїх потреб сприяли виникненню вільного, безсистемно - скученого («гніздового») планування.

Класик української літератури, поет-філософ Іван Франко, описуючи типове село в Галичині, підкреслював, що «воно лежить, як правило, над річкою або озером чи ставком, оточене зеленими полями та значною кількістю фруктових дерев і верб, з церквою посередині, уявляється надзвичайно мальовничим та ідилічним».

На вільне розташування приміських селянських садиб на Полтавщині, біля Прилук, звернув увагу Еріх Лясота, який побував в Україні в 1594 р. відзначивши, що місто Прилуки «оточене прекрасними, просторими і родючими полями та пасовиськами, серед яких розташовані поодинокі маленькі хати зі стрільницями, куди ховаються селяни від раптових нападів татар...». М.П.Погодін, професор Московського університету, відвідавши Україну в 1842 році, писав із захопленням про українські села: «Яка ж це краса — білі хати в тіні зелених, буйних дерев, розсіпані по схилах гір. Видно з першого погляду, що їхній житель з природою в дружніх взаєминах...».

Розповідаючи про українські села, Й.Г.Баязчук, професор Королівської Колегії в Брауншвейні, який побував в Україні в 1844 році, підкреслював, що вони надзвичайно великі та розкидані, «хати стоять по можливості вільно і не дуже правильно, кожна хата має свій овочевий садок з численними яблунами, грушами, сливами та черешнями. Наочний доказ того, що села в більшості належать вільним людям».

Одним із перших, хто запропонував наукову класифікацію типів сільських поселень українців та визна-

чив їхнє територіальне поширення, був польський учений Адам Фішер. За Фішером, у центральних районах України та на Поділлі, у широких долинах Карпат, поблизу Львова, у долинах Бугу та верхів'ях Дністра розповсюджений тип багатовуличних поселень з розкиданим типом, властивий

Гуцульщині. Територія поширення середнього типу (перехідного між розкиданими селами та вільними багатовуличними) охоплює в основному Буковину; двовуличний тип (складається з двох паралельних вулиць) властивий території Полісся, а вуличний тип — північно-західним районам України".

Виникнення багатьох варіантів так званих «кучо-вих» та «гніздових» поселень (простих, з майданом посередині, подовжених та подовжених з розривами на Львівщині) польський дослідник Ф.Персовський пояснював дією законів «руського права» та, зокрема, права родової власності на землю, якою спільно володіли великі родові сім'ї⁴⁷. Саме на основі цього права, за Ф.Персовським, виникли також «розкидані», «рядові», «вуличні» та «кругові» форми поселень. Кучовий або гніздовий тип поселень є найбільш давньою формою слов'янських поселень, властивою для землеробських патріархальних общин, які жили незалежно і розрізнено, і які селилися компактно «гніздами». Давність цього типу зумовлюється також патронімічною організацією, за якою група сімей, що утворилися шляхом виділення з однієї великої сім'ї, зберігала господарську та ідеологічну спільність, користуючись спільною земельною ділянкою та утворюючи при цьому окрему форму поселення або окремих район у поселенні (кінець, квартал і т.п.)⁴⁸.

Традиції патронімічної організації виразно проглядаються у формуванні поселень українських горян у Карпатах, а також у лісостеповій частині, зокрема на Поділлі⁴⁹.

Гніздовий, або «гуртовий», тип поселень є, за твердженням В.Кубійовича, найбільш поширеним в Україні. Цей тип формується багатьма покрученими вулицями-провулками, що взаєморозташовуються у різних напрямках; закінчуються часто виїздами-під'їздами до окремих садиб. У цілому поселення («оселя») має неправильну форму, здебільшого — форму кола або еліпса. Гуртові поселення не дуже поскупчані, тим-то там

бачимо так багато садів і городів⁵⁰. Цей тип становить перехідну форму до хуторів, що займають значний простір на Гуцульщині. Гуртовий тип поселень, за В.Кубійовичем, обіймає: долину Тиси, північні райони Бессарабії, Підкарпаття, Поділля, Грубешівщину, Полтавщину, Харківщину та частково степову частину України. Більші острови гуртових поселень властиві Перемишлянщині, районам горішньої Прип'яті, дрібні ж зустрічаються на полісько-волинському пограниччі, у північній Чернігівщині та вздовж українсько-російського пограниччя.

Наприкінці XIX-на початку XX ст. на території України за ступенем переважання тих або інших форм забудови сільських поселень виділяються п'ять зон: північна (волинсько-поліська), центрально-правобережна (лісостепова), центрально-лівобережна (лісостепова); південна (стєпова); західна (карпатська).

Північна — волинсько-поліська зона — характеризувалась наявністю як малодвірних, так і багатодвірних поселень. Малодвірні поселення, які раніше мали назви «дворів», «дворищ», наприкінці XIX-на початку XX ст. переважно обмежувались назвою «хутір». Багатодвірні поселення в цій зоні набули характеру рядової та вуличної форм забудови. У східних районах зони на Чернігівщині (Новгород-Сіверщині) переважаючою формою багатодвірних поселень стали вільна «безсистемна» та комбінована «безсистемно-вулична» форми.

Найбільш багатоманітними наприкінці XIX-на початку XX ст. були поселення середньої лісостепової частини України, в якій виділялися дві зони: правобережна лісостєпова та лівобережна лісостєпова.

Для правобережної лісостєпової зони, яка охоплює більшу частину Галичини, Поділля та Київщини, характерним було превалування багатодвірних поселень. Унаслідок історичних особливостей розвитку господарства лісостєпу, де майже до XVIII ст. селяни мали можливість

отримати землю під забудову на правах вільної займанщини та інших привілеїв, поселення цієї зони виділялися значною питомою вагою вільнихнерегуляр-них, так званих безсистемних, форм організації сільської забудови. З посиленням феодальних, а в подальшому капіталістичних форм власності на землю, концентрацією значних земельних площу рукахземель-них магнатів і відповідним відриванням землі у селян, скороченням їхніх наділів та посиленням щільності забудови на землях Правобережної України, поширили-сярядові, шнуровіта вуличні типи, яків більшості сіл виявляють комбінований безсистемно-рядовий, безсистемно-вуличний, тобто багатодворовий, характер. Окрімтого, продовжували існувати такі давні форми, як «гніздова», «кругова», «радіальна», які ускладнювалися з часом і доповнювалися частинами нової забудови — безсистемної або вуличної.

Для лівобережної лісостепової зони, яка охоплює в основному землі Полтавщини та Слобідської України, характерним було побутування двох типів поселень: малодворного та багатодворного. Малодворні поселення Лівобережжя, що виникли у XVIII ст. на основі як окремих сільських заїмок («хуторів» або «пасік»), так і на базі окремих поміщицьких та козацьких господарств, у подальші часи збільшувались і ставали багатодворними забудовами із безсистемною, рядовою та вуличною формами. Багатодворні поселення в переважній більшості виникали на вільній, безсистемній забудові, яка

згодом також ускладнювалася, набуваючи вигляду ділянки з рядовою, гніздовою та вуличною формами.

Серед багатодворних поселень Лівобережжя певне значення мали регульовані форми в забудові військових поселень. Військові поселення — це історична форма особливої організації війська, запроваджена Аракчеєвим за царювання Олександра I, а саме: до складу розташованої де-небудь частини кадрової армії включали всіх місцевих селян-чоловіків

(віком від 18 до 45 років), які ставали, таким чином, довічними солдатами і були зобов'язані, окрім сільськогосподарських робіт, виконувати різні військові повинності. Аракчеєвські військові поселення були найогиднішою формою рабства,

Переважна більшість поселень українського степу, в який входили землі Таврії, Причорномор'я, Приазов'я та Нижнього Подніпров'я, виникали внаслідок державної та поміщицької колонізації цих земель протягом XVIII-XIX ст. Забудова тут проводилась переважно на основі проектною документації і була, як правило, квартальною або гніздовою форми. Особливо це виявлялося в плануванні військових поселень цієї зони. Одночасно в зоні степу були поодинокі малодвірні та багатодвірні кучової та безсистемної форми забудови, які виникли в результаті народної колонізації земель цього краю України.

У зоні Карпат яскраво виявилася зональна стратифікація побутуючих типів поселень. Переважаючими в гірських районах були малодвірні, а в передгір'ї та долинах — багатодвірні поселення. Тобто переважаюче значення у виборі типів поселень належало ландшафтній структурі. Одночасно відчутним був вплив архаїчної форми сімейно-родових відносин та форм общинного землекористування, а також дієвість різнодержавних правових земельних законів (польського, німецького, австрійського, волоського та ін.).

Типи дворів. Виникнення і розвиток окремих форм і типів забудови сільських садиб зумовлені цілим комплексом взаємопов'язаних факторів: переважаючою формою господарювання сільської сім'ї, а, отже, — природно-економічними умовами конкретної місцевості; формою і складом сім'ї, мірою забезпеченості земельним наділом і тягловою силою — тобто економічною заможністю господарів садиби; етнічними традиціями, що виявлялися в пріоритетному виборі тих або інших форм забудови, існуючими формами земельної власності, характером відносин і

зв'язків між індивідуальною та суспільною формами виробництва і реалізації продуктів сільського господарства.

Поняття «сільський двір» у минулому в Україні не обмежувалось тільки виділеним земельним наділом і розташованими на ньому будівлями. Основним його змістом був земельний наділ, певна кількість десятин орної землі. Залежно від величини земельного наділу розрізнялися такі селянські двори: «поєдинчиковий», або «кінний», господар якого користувався «поєдинко-вим» полем, тобто одним наділом (чотири десятини орної землі), і при цьому мав свій плуг з упряжкою робочої тяглової сили; «паровий», або «шнуровий» — користувався двома наділами (вісім десятин), мав пару плугів, що під час оранки ішли шнуром один за одним; «поло-винчиковий», або «піший» — користувався половиною наділу (дві десятини) і не мав свого плуга; «дворовий» — зовсім не мав орної землі⁵¹.

На території Правобережної України в дореформений час переважало дрібне селянське землеволодіння і відповідно крупне поміщицьке. Протягом 40-х років XIX ст. поміщикам Правобережної України належало 3/4 усієї землі, а частина їх орних земель була ще більшою. Протягом першої половини XIX ст. селянські наділи в Україні зменшилися більш як наполовину. Якщо в середньому на одну ревізку душу в 1860 р. на Правобережній Україні припадало дві десятини, то в 1900 р. селянський наділ ледве сягав півтори десятини. На Лівобережній Україні середній наділ відповідно зменшився з 3,3 до 1,7 дес, на півдні України — з 6,2 до 2,5 дес.⁵²

Наприкінці XIX-на початку XX ст. селянство України у своїй масі не лише обезземлювалося, а й втрачало тяглову силу. Усе це впливало на розміри селянських садиб і кількість забудов, необхідних для ведення одноосібного господарства.

Окрім соціально-економічних факторів (забезпеченість орною землею, тяглом тощо), на розмір і форму земельних присадибних ділянок певний

вплив мали традиції формування сільських поселень. Зокрема, процес народної колонізації, що майже до кінця XVIII ст. мав місце на подільських землях і особливо в районах Лівобережної України, при виникненні сіл на умовах вільної займанщини створював умови для виникнення певної кількості відносно великих садиб неправильних форм з вільним типом їх забудови⁵³.

Найбільш ранніми писемними джерелами, що дають уявлення про тип забудови, є описи маєтків українських феодалів, представлені в комісіях по розбиранню давніх актів. У них повідомляється, що «хата крита дранкою не новою, біля хати пивниця, крита дранкою, недалеко від стайні стара кухня, поблизу кухні — стайня без стріхи і дверей, недавно поставлена, гридня, сіни, на протилежному боці комора не нова, чубушка мала з сіньми, рублених хлівів старих п'ять, критих соломою, сирник і баня з сіньми, крита дранкою, стара обора і хлів старий для худоби, огорожені старою загорожею... За огорожею кухня і стодоли не нові, огорожені тинном»⁵⁴.

Однією з характерних особливостей будівництва житлових комплексів (садиб) феодалів Правобережної України було те, що всі споруди розташовувалися вздовж замкової стіни в один ряд або по всьому її периметру. Так, із описів київського замку середини XVI ст. видно, що «в стіні замковій від місця на підрубках стіни, а світлиця і комора — по три сажні, з комори тієї —

світлиця друга більша, навпроти тієї світлиці сіни, а поряд з тими сіньми комора поменшай⁵⁵. Про розташування в одному ряду житлових і господарських будівель ідеться також в описі королівського двору початку XVIII ст. в м.Острозі, де була розташована велика стайня, біля неї возівня, біля позівні — кухня і пекарня з коморою, а при ній іще комора («шпихлір»), під нею погріб («пивниця з льохом»), а біля шпихліра — «груба, сіни і комора»⁵⁶.

Традиційні для українського замкового будівництва прийоми зв'язку (однорядного, периметрального та ін.) будівель мали певний вплив на пізніші етапи розвитку рядових сільських садиб українського селянства. Тому історично достовірні відомості про типи і варіанти забудови садиб різних груп українського населення становлять інтерес для історії їх формування.

Особливу цінність становлять досить рідкісні архівні джерела, де наводяться графічні зображення планів садиб і зовнішнього вигляду їх будівель. Одним із таких джерел, що зберігається в Центральному державному історичному архіві України, є план господарського двору рангового маєтку чернігівських полковників у Городні. Як відомо, рангові маєтки були однією з форм землеволодіння в Лівобережній Україні XVII-XVIII ст. Козацька старшина і царські чиновники отримували земельні наділи як заохочення за сумлінну службу. «На ранг», «на уряд» виділялася певна кількість дворів без землі і з селянами, після чого вони повинні були відробляти панщину в садибі землевласника або сплачувати йому різні натуральні чи грошові податки". У результаті садиба землевласника забудовувалася багатьма підсобно-господарськими будівлями і службами.

Так, на плані господарського двору рангового маєтку чернігівського полковника Михайла Богданова позначено поділ садиби на двір і задвірок⁵⁸. Двір оточено багатьма господарськими будівлями. Його розміри досить великі — 42х92,7 м.

Креслення садиб відтворюють поділ їх площ на чистий двір («подвір'я») і господарський («задвірок»). Традиційне положення панського будинку (він позначений назвою «будинок») — на деякій відстані від вулиці, він орієнтований основним фасадом на південь, де розташований «ганок» при вхідних дверях будинку. Навпроти вікон головного фасаду розташований льох, комора, стайня і повітка, а зліва — комора. Усі інші господарські будівлі розташовані на господарському дворі — задвірках, відділених

огорожею від чистого двору: стодола з клунею, хатка при винниці, баня і хата «по-чорному». Тобто матеріал XVIII ст. представляє відкритий тип українського двору, двороздільного з перимет-ральною, частково з'єднаною забудовою і наближеним «курдонерним» розташуванням житлового будинку, орієнтованого основним фасадом на південь. Цей тип став побутовим у забудові сільських садиб наприкінці XIX-на початку XX століття.

Так званий в етнографічній науці «відкритий тип» двору, або «український тип», мав вільну площу двору, розташовані між хатою і господарськими приміщеннями, яка ніколи не була вкрита дахом, як це було характерно для російської традиції і, певною мірою, — білоруської. Відсутність покриття над цією частиною двору і дало йому назву «відкритий двір», або «український двір».

Природно-географічні умови України сприяли тому, що цей тип двору набув загального поширення в Україні з розвитком землеробських господарств, що вимагало наявності різноманітних господарських споруд. Усі господарські будівлі розташовувались, у переважній більшості, окремо одна від одної і розміщувались вільно або під прямими кутами одна до одної. За формою двір був або витягнутим уздовж вулиці, або наближено («курдонерно») і завжди був орієнтованим фасадною стіною зі входом на південно-східний бік, тобто ставився «за сонцем»,

Залежно від характеру зв'язку і взаєморозташування будинку і господарських будов наприкінці XIX-на початку XX ст. виділилося кілька типів його забудови: вільна, нез'єднана або частково з'єднана; однорядна, дворядна, Г-подібна і замкнута (периметральна). Ці виділені типи в більшості випадків були представлені наприкінці XIX-на початку XX ст. не в чистому вигляді, а в комбінації одного-двох або трьох типів у забудові однієї садиби.

Найбільше поширення мала вільна забудова, коли всі будівлі двору не з'єднані між собою спільним дахом і розташовані вільно. Цей тип забудови набув загальнонаціонального характеру.

Характерними ознаками вільного типу забудови українського двору є такі:

1) хата може бути поставлена на значній відстані від дороги і зовнішнього боку садиби, тобто глибоко в дворі; цей варіант отримав назву «глибокий двір»; може бути поставлена на незначній відстані від краю садиби, що прилягає до дороги «курдо-нерно»; і лише в крайніх північно-східних районах Лівобережного Полісся, на кордоні з Росією, отримав деяке поширення вихід житла безпосередньо на вулицю; 2) навпроти вікон хати розташовані будівлі для зберігання зерна і господарського начиння («комора»), зберігання коренеплодів («льох», «погріб», «катрага», «катрана», «студня», «стебка»), а також будівлі для великої рогатої худоби, хлів для коней — «стайня», для сільськогосподарського інвентаря — «шопа». Житловий будинок з будівлями утворює окрему частину двору — «подвір'я». На відстані від нього, у другому дворі, розташовують будівлю для обмолоту і зберігання зерна в снопах — «клуню», «стодолу», навколо якої і за якою знаходиться город і сад, іноді з вуликами для бджіл («пасіка»). Цю частину садиби називають «город». Так, описуючи влаштування полтавської садиби, М.Русов відзначав, що за місцеположенням хата наближається до вулиці, хоча ніколи безпосередньо не виходить на вулицю. Хата

паралельна будівлям для худоби, розташованим з протилежного від неї боку. Хата і скотинячий двір утворюють окремий двір, а клуню виносять далі на город. Аналогічно Полтавщині, будівлі для худоби, розташовані паралельно хаті, утворюють з нею окремий двір на Чернігівщині⁶⁰. Наявність клуні, влаштованої за двором, Домонтович відносить до південних районів Чернігівщини, де питома вага зернового господарства збільшується. Цей же вільний тип забудови широко побутував і в

правобережній Україні, від її західних кордонів (Волинь⁶², Галичина), включаючи Поділля, Прикарпаття (Покуття), центральну і південну Київщину, до крайніх південних кордонів, включаючи степові райони Нижнього Подніпров'я, межиріччя Дністра і Дунаю, Причорномор'я і Приазов'я. Загально-значимими ознаками вільного типу забудови українського відкритого двору є те, що хата, незалежно від «розташування щодо вулиці, орієнтована на південно-східний бік і завжди наближена до будівель для худоби, у той час як будівлі розташовуються окремо, на максимально можливій відстані в іншій частині садиби.

Однорядна забудова відрізняється тим, що всі господарські будівлі споруджуються в один ряд з хатою і можуть бути частково або повністю з'єднані спільним дахом. Варіант однорядної забудови, або «лінійної», «погонної», отримав найбільше поширення в зоні Волині⁶⁵, західних районів Карпат— у культурних традиціях таких етнографічних груп українського народу як бойки і лемки⁶⁶ в Закарпатті, у південній частині, частково на Поділлі⁶⁷, а також спорадично зустрічався майже на всій території України. Цей тип забудови двору отримав різні назви у різних районах свого побутування. Поліська «довга хата» об'єднувала під спільним дахом з житлом «комору» і кілька (від одного до 3-5-ти) хлівів, мала довжину від 25 до 40-45 м. Найчастіше довгі хати («довгі хижі») бойків і лемків, окрім житла, об'єднували під спільним дахом стодоли — тік («боїще»), стайню, стодолу для сіна і полову («пелевню»), невеликий хлів («хлівець», «стоєнка»), свинарник («куча»), хлів («шталів»). Садиби їх, як правило, не мали огорож.

Житлова частина в однорядному з'єднанні забудови завжди займала найбільш вигідне положення щодо орієнтації та функціонального зв'язку з господарськими будівлями. Незалежно від напрямку і розташування довгої хати щодо п'ід'їзних доріг, її завжди встановлювали, орієнтуючи довгою фасадною стіною, у якій було два, а іноді три вікна житлової частини і

вхідні двері в господарські приміщення, переважно на південь, південний схід, іноді на південний захід, що в умовах контрастних перепадів погоди літнього сезону з частими і рясними дощами, а також в умовах холодних і снігових зим мало раціональне практичне значення. У такій довгій будівлі більшість приміщень об'єднувалися між собою внутрішніми переходами, що забезпечувало вільний доступ у кожне з них без виходу на подвір'я.

Життєві традиції однорядної забудови, окрім зручності взаємозв'язку житлової і господарської частин, сприяли також можливості економічного використання приватних земельних і присадибних ділянок в умовах процесу обезземелення селян, що наприкінці XIX-на початку XX ст. посилювався.

Цікавим виявляється і той факт, що область поширення з'єднаних забудов співпадає з районами відсутності в системі господарських приміщень такої життєво важливої для зернового господарства будови, як клуня («стодола»), а приміщення для утримання худоби превалюють. Це свідчить про те, що з'єднана забудова була властива більшою мірою районам з досить розвиненим скотарством (Полісся, високогірні райони Карпат).

Щодо побутування з'єднано-однорядної забудови у степовій частині України, то й тут перші колоністи віддавали перевагу скотарству, у них і переважали однорядні двори, тоді як українські переселенці, займаючись традиційно землеробством, відтворювали на перших етапах свого переселення вільний, нез'єднаний тип відкритого двору. У міру збільшення зернового скотарства в селянському господарстві йшов процес виділення насамперед приміщень для зберігання зерна в снопах і перетворення їх в окремо розташовані будівлі («клуня», «стодола»). При появі в системі двору клуні, як окремої будівлі, порушувався загальний взаємозв'язок. Через перехідні типи однорядного двору з виділенням підварком на Волині, так званого «глибокого двору», зі зв'язком П-подібної забудови господарських приміщень на Полтавщині і Поділлі, і змішаного типу, що

об'єднував у собі однорядну Т-подібну, П-подібну з'єднані частини з нез'єднаними будівлями (у міру збільшення питомої ваги зернового господарства в зоні українського Лісостепу і Степу), переважаючою стала не-з'єднана забудова у вигляді окремо розташованих господарських будівель і житлового будинку, при якому всі вони розташовувалися безсистемно або могли розташовуватись більш впорядковано в один-два ряди периметрально — по контуру присадибної ділянки.

Дворядна забудова формувалась у вигляді системи, де господарські будівлі і хата стояли двома паралельними рядами і могли бути частково або повністю в межах кожного ряду об'єднані між собою спільним дахом або мати тільки спільні стіни і при цьому різновисокі дахи, що впритул прилягали до суміжних господарських приміщень. Цей тип забудови був властивий переважно районам з невеликими присадибними ділянками, особливо в приміських селах.

Г-подібна забудова є перехідним типом між вільним нез'єднаним і з'єднаним — однорядним і замкнутим типами. Це тип забудови, коли будівлі садиб розташовані в один ряд, з одного кінця якого під прямим кутом безпосередньо прилягає одна або дві будівлі, об'єднані з однотипними приміщеннями спільним дахом. Як і попередній, цей тип забудови набув найбільшого поширення в районах з обмеженими земельними наділами, але з тяжінням до західних і південно-західних районів Правобережної України (Західного Поділля, Галичини, Покуття, Буковини, долин Закарпаття).

Замкнута (периметральна) забудова становить собою компактний житлово-господарський комплекс, об'єднаний спільним дахом, що складається із житлового будинку і розвиненої системи приміщень для утримання худоби, коней, овець, кіз, птиці та ін., приміщень для зберігання продуктів харчування і корму, реманенту й транспорту, харчових запасів та начиння, а також ряду приміщень для виконання промислово-ремісничих

виутрішньосадибних робіт з обробки продуктів скотарства і хліборобства. Такий тип забудови був характерним для районів розвиненого скотарства (Полісся, Карпати, південні райони України) і представляв досить заможні верстви українського селянства цих місцевостей.

У кожній із зон свого поширення ця замкнута забудова отримала свою назву. Так, у гуцулів Карпат у назві цього типу відображений рівень його незалежності, неприступності, захищеності, що досягається шляхом суцільного відмежування від зовнішнього світу, — «гражда»; або відзначено наявність двох можливих входів-виходів у загороджений або вигороджений простір сімейного гуцульського житла — «хати в брамах», тобто «житло з воротами» означає, що є і огорожа, якщо є ворота. У Правобережному Поліссі в назві цього типу забудови прослідковується фіксація кругового замкнутого простору сімейної садиби — «окружний двір», «круглий двір». У Лісостеповій Україні і на Півдні України в назві відображена форма поселення, що, очевидно, походить з часів перших поселенців на півдні, відбиває сезонний характер такого типу забудови — «хутір», «зимівник».

Господарські будівлі двору для худоби, птиці, бджіл («хлів» — для корови, «стайня» — для коней, «саж», «куча» — для свиней, «курник» — для домашньої птиці, «вулик» — для бджіл), для зберігання продуктів сільськогосподарського виробництва (зерна в снопах — «клуня», «стодола», «половники»; хліба і цінних предметів домашнього побуту — «комора»; сіна і соломи — «оборіг», «сінник»; кукурудзи в качанах — «кіш», «кошни-ця»); для зберігання сільськогосподарського реманенту («сарай», «шопа», «повітка») звичайно виготовлялись із дешевших, аніж житловий будинок, матеріалів зі стінами переважно каркасної (закладної) конструкції, і тільки кліть та піч, якщо вони були в системі господарських будівель двору, намагалися робити з якісних матеріалів, оскільки їх вважали найбільш потрібними в господарстві.

Двори в Україні обов'язково мали огорожі. У північних її районах і Карпатах роль огорожі виконували вкладені на землі стовбури дерев («острови») або їх робили із жердин («вір'є»), заможніші господарі обгороджували двір дощаним парканом. По всій Україні, особливо в Лісостепу, огорожу плели з лози («тин», «пліт»), а найбільш бідні копали навколо садиби рів, висаджували з країв колючі кущі. У південних районах огорожу викладали з каменю і глини.

Ворота в дворах заможних селян були суцільними, збитими з дощок, іноді профільованих різьбленням, а в основній масі населення — решітчасті, або із жердин чи лози. Над воротами і огорожею влаштовували одно-або двосхилий дашок.

Лекція №

Тема: Міське управління в XVI-XVIII ст.

1. Поняття магдебурського права. Поширення його на Україні.
2. Магістратське управління Полтави XVII-XVIII ст.
3. Адміністративні будівлі українських міст (на прикладі Полтави).

1. Українські центральні землі і після приєднання їх до Литовської держави ще досить довгий час заховували свій устрій старовинний, правуючись "водле обичаю стародавнього". І життя міське і життя сільське спиралося ще на одну і ту-ж правну підвалину: на звичай давній і Правду Руську.

Але незабаром після унії Литви з Польщею при і після остаточного закріплення за Польщею (ще в часи Казимира В.) західно-українських земель — і в центральні українські землі стали через Польщу проникати народу нашому незрозумілі чужоземного німецького права, що вплинуло значно на переустрій старовинного українського життя і зокрема на перебудову життя міського, городського, і організацію цього останнього на цілком нових підвалинах. Власне процес перебудови українських міст спирався здебільшого на норми так званого магдебурського, а по часті й хмелинського (німецького) права.

Що-ж власне розуміється під правом магдебургським? Яка його історія, зміст і якими зокрема шляхами й коли воно зявилося на Україні?

На сусідніх з Німеччиною словянських землях в Шлезьку, Мазовії, Великій і Малій Польщі вже з XII віку почало осідати чимало німецьких кольоністів, проникаючи аж до Угорщини і Семиградії. Провідна політична ідея німецького племені — *nach drang osten* вже в той час ясно визначалося. Для кольонізації німцями сусідніх з ними словянських територій було в той час чимало сприяючих умовин: землі вільної було багато, рук же для її обробки було мало, а тому так само, як в Чехії, і на

Мораві королі чеські і маркграфі кольоністам землю у своїх володіннях, так і польські князі робили те саме на землях польських. Зокрема-ж поширилася ця німецька кольонізація словянських територій з XIII ст. Оскільки поширилася ця кольонізація потім в Чехії видко хоча би із того свідчення одної чеської хроніки (початку XIV в.), в якій розповідається про короля Вацлава I, що "král nedbal na rěnu, a rozdmíl Němcům dmdinu v lanu".*) В заселенню пустовин у своїх володіннях були зацікавлені і багаті пани чеські і різні духовні інституції, як кляштори і монастирі, що посідали земельну власність. Що-ж торкається земель польських, то розпочавшись з початку (половина XIII ст.) на Шлезьку*) зокрема поширилася тут німецька колонізація за часи короля Казимира Великого (XIV в.) який дуже дбав про заселення пустуючих земель і переутворення їх шляхом обробки в культурні участки. Само собою, що німецькі кольоністи, осівши на словянських територіях і складаючи собою досить визначну групу населення, прагнули до того, щоб і тут, на нових місцях свого розселення, правуватися на підставі норм не словянського (чеського, польського і т. д.), а свого німецького права, яке вони принесли з Німеччини разом з собою. І так само, як в Чехії королі чеські, так і князі Великої і Малої Польщі пішли на зустріч цим бажанням німецьких колоністів, закріплюючи в нових осадах німецьких осібними привілеями користування німецьким правом (*jus teutonicum*). Звичайно костьолам, кляшторам і окремим панам давалася привілея на закладання нових осад на німецькому праві; іноді-ж воно заводилося і в старих осадах. Справи з організацією нових кольоній на німецькому праві звичайно переводилися за участю т. зв. "льокатора" (*locator*), підприємця, з яким відповідний землевласник складав листовну умову про організацію нової осад, права і обовязки кольоністів і т. д. Льокатори ці звичайно ставали спадковими вйтами. Інститут вйтівства в Польщі і був, по виразу професора Владимирського-Буданова**), одною із найхарак-терніших прояв

німецького права в Польщі; "історія німецького права в Польщі, — пише названий вчений, — є історія тих форм, які прибрав інституту вйтівства".

З розвитком в Польщі положень німецького середньовічного права вйт тут набрав характерне значіння з одного боку адміністратора, а з другого судді; вйт знаходиться в своєрідних "ленних" відносинах до свого пана, змелевласника. Одержавши за службу від короля землю, пан віддав її вйту, який і повинен був за визначену платіжку заселяти пустовщини, організовувати нові кольонії, завідувати ріжними підприємствами в панському господарстві і прибутковими статтями — млинами, корчмами, сприяти розвиткові рімісництва, а також провадити суд і розправу по справах менших спільно з обраними від місцевих осадників "лавниками".

Сама назва "вйт" (латин. термін *advocatus*, — на погляд проф. Владимирського-Буданова, — вживається невірною; вйт є *judex seu praefectus iudicii*).**) І в самій Німеччині, із котрої був перенесений у Польщу інститут вйтівства, вйт (*Landvogt*) був суддя по карних справах. Одною-ж із форм вйтівства у Польщі було так зване солтиство; солтиси (від *szultz, scultetus*) держали сві й уряд в приватно-панських містах і селах по праву ленному і в той час, як вйти ставилися здебільшого із дрібної шляхти, солтисом міг бути кождий. Одною із головних повинностей солтиса було ведіння суду, і він вважався спадковим суддею (*judex*). І вйтовства і солтиства (власне ленні права вйтів і солтисів) продавалися, переходили по завіщанню, віддавалися у заставу і т. д.

Звичайно на чолі осади, зорганізованої на підставах німецького права, знаходився вйт. Земля, що відводилася під нову осаду, розмірювалася льокатором (вйтом) на т. зв. лани ("лан" від "leno", німец. *Lehen*), позаяк відношення, що утворювалися, походили на ленні, лани ці і віддавалися льокаторам радникам у спадкове користування за раз на завше визначену платню — чинш (латин. *census, pensio tributum*, німец. *zins*, чеськ. *ъrok*). Крім платіжки пану чиншу, осадники повинні були платити і ріжні

податки натурою (яйцями, польовим плодами і т. п.). Від платіжки податків нові осадники, звичайно, звільнялися на де-кілька років, поки земля не буде більш-менш оброблена і взагалі на перший час, по утворенню осади, вони користувалися де-якими вільготами. Це німецьке право, спираючись на яке, земля віддавалася селянам у спадкове користування, іноді так і звалося — спадковим, або дідичним правом (*jus hereditarium*, нім. *Erbecht*). Такі відношення до землі селян, які сиділи в своїх осадах на німецькому праві і користувалися землею спадково, нагадували римське емфітевтичне право, а через це і право це на зразок колишнього римського *jus emphyteuticum* так і звалося іноді правом емфітевтицьким.

Але німецьке право вплинуло в рівній мірі і на перебудову в сусідніх Німеччині словянських землях (Чехії, на Мораві, в Польщі) і мійського устрою. В Німеччині кожде місто мало свою округу (*Weichbild*). На Шлезьку і в Польщі вайхбілди відповідали старославянським поділам на землі, (Владимирський-Буданов). З розвитком-же муніципального права (*Stadtrecht*) *Weichbild*, по виразу проф. Владимирського-Буданова, вже обмежується "мурами міста" з ближчими до нього околичними селами, йому підвладними, при чому від міста відокремлюється земля — його колишня округа; разом з тим вже окремо од міського суду утворюється і осібний суд земський (дворянський). "Землею стало само дворянство, місто-ж негациєю землі".*)

В першій половині XIII в. один німецький дворянин Ейке фон-Репков склав збірник законів саксонських. Закони ці примінявалися у німецькому місті Магдебурзі; в основі-ж законів, що примінявалися в Магдебурзі, були норми права франконського. Збірник, який був складений Ейке фон-Репковим, одержав назву *Sachsenspiegel*; цей збірник містить в собі головним чином норми права публичного; але і сам город Магдебург склав свій власний збірник — т. зв. *Weichbild*. Ці закони, що примінявалися в

Магдебурзі, і були з Німеччини занесені в Польщу "Sachsenspiegel і Weichbild" і складали право німецьке, тевтонське або магдебургське в Польщі" (Див. Кистяковського: "Права, по которимъ судитя малор. народъ"; 60 ст.). Право це звалося також правом "шрод-ським". "Шродським" право це звалося тому, що м. Неймаркт в Шльоску почало раніше других уживати це право; по польському-ж Шродою звався Неймаркт.

Що-ж торкається права Хелминського, то "право хел-минське, — як опреділює його проф. Кистяківський, — було тільки відозміною права магдебургського", і ті польські міста, які прийняли, свої права із Прусії, ті міста назвали його правом хелминським". В XVI в. був вже виданий в Торні спеціальний збірник права Хелминського (1584 р.)*). Крім Польщі, право магдебургське вже в першій половині XIII ст. поширилося і в Чехах і на Морав, зокрема в північних і північно-східних чеських містах.

Занесення у Польщу німецького мійського права в формах, вже досить розроблених в самій Німеччині, надзвичайно вплинуло на перебудову польських міст і на занепад в Польщі її колишняго старославянського мійського устрою. На погляд проф. Влади-мирського-Буданова власне з цього часу давній город став зватися "містом" (польське слово miasto цілком відповідає німецькому Stadt, що має означати характер.) З польщі німецьке муніципальне право і стало потроху поширюватися і на українських теренах. Організація українських міст на кшалт німецький почалася вже в XIV в. і торкнулася перш за все тих українських земель, які увіходили в склад "коруни". Так одним із перших українських міст одержав привілей на право німецьке город Львів (1356 р.) од короля Казимира Великого. Але король Казимир дозволив русинам м. Львова, коли б вони не хотіли підлягати німецькому присуду, судитися і своїм правом (Suae nationis jure) під головуванням вїйта міста.**)

Міста-ж українські у Великому Князівстві Литовському набули право магдебургське в XV-XVI в. Звичайна путь, якою до міст українських прицеплювалося магдебургське право, це путь королівських привілеїв.

Сумніву не може бути в тому, що норми чужого, навязаного населенню наших міст, права мусили викликати цілу "революцію" в місцевих взаємовідношеннях, бо норми цього права не мали нічого спільного з нормами права звичайового, національного, на підставі котрого правувалися до того українські міста. До того часу, — як це ми вже і підкреслювали, — між городом і його округою був певний і постійний звязок; земля і місто тягли один до одного, один одного доповували, один від одного залежали; або, — як виразно висловлюється професор Владимирський-Буданов, — "раніш місто було головою землі, головною громадою між іншими громадами, що творили землю. Землі складалися із менших громад, яких центром були також міста (пригорода), що підлягали центральній громаді". (Див. проф. Влад.-Буданов: "Нїм. право въ Польщї и Литвї"). На підставі ж норм права магдебургського місто цілковито відривалося від своєї округи, і його населення залишалося у своїх городських стінах зі своїми виборними на німецький зразок властями — бурмистрами, радами ілавами. Право це, — пише проф. Антонович, — "що було вироблено на чужому ґрунті, при інших умовах побуту і в досить далекі часи, не могло бути засвоєне мешканцями українських міст, в правничими поглядами і історичними спогадами, котрих воно не тільки не укладалося, але дуже часто розходилося в протилежному напрямі" (В. Антоновичь: "Изслїдованіе о городахъ юго-западного края", 165 ст.). Не дивно через це, що мешканця українських міст і після надання їм права магдебургського — так би мовити — тяглися до джерел стародавняго звичаєвого національного права. "Не дивлячись на всілякі утиски, — пише той же історик, — стремління до удержання старовинних громадських форм побуту виявлялося в містах, які були наділені магдебургським

правом, рівно як і у всіх других тубільних станів південно-руського краю: у селян, козаків, околичної шляхти" (там же, 170).

Цю-ж тенденцію до удержання норм свого рідного національного права з боку населення українських міст, яким надавалося магдебургське право, констатують і всі інші видатні знавці тогочасних правничих стосунків і взагалі тогочасного правного побуту. Так, напр., І.Новицький в одному із своїх трудів, який торкається історії "західно-руського" селянства в литовський період нашої історії, між иншим підкреслює цікавий факт, що городські міщане (які вже повинні були правуватись на підставі норм права магдебургського) "змагалися іноді судитися самі по старому звичаю конним судом, але уряд не визнавав законности подібних рішень, бо вони порушали права його власної юрисдикції" (Н. Новицький: "Очеркъ історіи крест. сословія ю.-з. Россіи в XV—XVIII в.).

"Основним і характерним рисом цього німецького міського права на українським ґрунті, — пише зі свого боку про магдебургське право лівобічної України проф. Багалій, — являється бажання відокремити міщан в окрему замкнену в собі групу, яка б представляла по спроможі самостійну одиницю у соціальному й економічному значінню. Це годилося зовсім з устроєм Річі Посполитої, до якої по Люблинській унії мусила прино-ровлюватися Русь. По польських поглядах, кождий стан повинен був займатися властивим своїм ділом: шляхта повинна володіти мечем і хлопами, духовенство — молитися, міщани — займатися промислом, торгівлею й

ремеслами, хлопи — слухати своїх панів і оброблювати їх ниви. Одначе українському народові трудно було вложитися в отсі рамки: се не гармонізувало з його минав-шиною".*)

Покликуючись на зауваження проф. Антоновича і пригадуючи спостереження проф. Владимирського-Буданова, який "відкидав вагу звичаю в судових постановах магістратських судів", проф. Багалій

висловив думку, що найбільш наближався в даному разі до правди А. М. Кістяковський, який висловив гадку посередню, "що нарівні з писаним законом, який не лишився мертвою буквою, мав теж силу звичай, що зі свого боку змінював, инколи ж і заступав закон".**) Тенденція до заховання і прикладання в практиці судів магістратських норм власного українського звичайового права тим більш зрозуміла, що норми права німецького, крім того, що були цілком чужі українському населенню в додаток відзначувалися суворістю і вже тому при їх прикладанню в практиці в багатьох випадках зовсім не відповідали правному почуттю української словянської людности. "Przeczytaj Speculum juris Saxonici", — писав ще Чацький, — ktyre magistraty Saxonem zwali, a tam widziej te prawa, ktyrych szogosz oburza rozsadek.***)

На підставі привілеїв про надання права магдебургського українські міста, — як ми і зазначили вище, — одержували право адміністративної самоуправи і організації свого власного суду і де-якої автономії в господарчому відношенню.

Що торкається до самої організації місцевого само-управління в містах, яким було надано магдебургське право, то організація ця далеко не була в усіх цих містах тотожня. Обсяг ділання місцевих органів і взагалі весь місцевий устрій залежав од багатьох причин і перш за все од самого характеру тих прав, які були закреслені у відповідному привілею при самому наданню кожному поодинокому місту магдебургського права.

В цьому відношенню міста з магдебургським правом поділялися на дві головні групи: міста, в яких мала чинність магістратська управа, і міста з управою ратушною. В той час, як в перших була більш-менш розвинена система самоврядування з цілою низкою визначених органів міської влади, в других порядок самоурядування був дуже упрощений: ратушними містами і містечками керували в'їт і два-три бурмістри.

Нормально, на підставі збірників права магдебургського (Saxon, Pozadek) судові органи влади відділювалися од органів влади адміністративної. Містом з магістратською управою керував магістрат, власне магістратська рада, в склад котрої увіходили бурмістри і райці. Це були органи адміністративні; в їх руках були зосереджені власне функції адміністративно-поліційні і фінансово-господарчі. Магістратські урядники повинні були дбати про забезпечення ладу та спокою в місті, "ежедневно сходясь въ ратушь имѣть совѣтъ и старательство о всякомъ добромъ состояніи градскомъ".*) "Вони обов'язані були, — пише про їх функції на Лівобічній Україні проф. Багалій, — регулювати ціни за поживу, доглядати над однаковістю і докладністю мір і ваг та записувати в осібну книгу ціну товарів, заборонювати гри — купальні огні, гру в кости, бійки, вечерниці, арештовувати волоцюг і жебраків, п'ятниць, вітрогонів, розпустників, старатися про будову й докладне утримання мостів, про чистоту в місті й накінці запобігати проти пожарів".**) Магістрат повинен же був дбати про стягнення в міську "скриньку" (городську касу) визначених податків — від млинів, броварень, гончарень, лазень, гостинних дворів, різницьких лавок, від купців за провадження торгівлі в місті — "вагове", "помірне" і т. д. Кількість бурмістрів і райців в поодиноких українських містах була не однакова.

Що-ж торкається судівництва, то останнє (власне по справах карних) мусила провадити так звана лава, яка під головуванням вїйта складала із себе колегію із 11 лавників*) (присяжних), однак для винесення присуду могло бути і менш суддів: 6, 4, навіть 3. Але в дійсності адміністративні органи і бурмістри і радці теж увіходили у склад магістратського суду і взагалі провадили судівництво, хоч по Саксону і Порядку**), які були в ужитку на Україні, судова влада належала лише вїйту і лавникам. Характерно між иншим, що вже у XVIII в. проект "малоросійських прав", про котрий ми згадаємо нижче, в цьому відношенню "відступав від

провідних книг магдебургського права",***) зафіксовуючи і на Лівобережжю "живу дійсність".†) Таким чином суд не був в магдебуріях фактично відділений від адміністрації; фактично "рада" зосереджувала у своїх руках і суд і адміністрацію. "І державна влада і самі міщане неясно уявляли собі різницю між бурмистрами, радцями і лавниками", пише про устрій в містах з магдебургським правом проф. Владимирський-Буданов. Приписи королівських привілеїв про відділення судової влади від адміністративної частини в самій основі порушались. З'окрема часто траплялися такі порушення в містах з довічними війтами. "Всякі судові справи, — пише той-же професор, — карні і цивільні, переводяться спільно урядом, себ-то лейтвійтом, бурмістром, радцями й лавниками. З другого боку, лавники, нарівні з радцями беруть участь в справах адміністрації". Порушався в корені і принцип довічності лавників на їх уряді: "Замість довічності, прийнявся звичай, вибору лавників на неозначений час".††)

Що-до апеляції, то тут не додержувалися фактично якогось сталого порядку — ясно закресленого: на рішення магістратського суду апелювали і до місцевого старости*) і до короля; крім того, вищою апеляційною інстанцією для магістратських судів вважався і суд міст з взірцевим магдебургським устроєм: так для Галичини (воєводства Руського) і Поділля Львівський магістрат був вищим апеляційним судом.**)

На лівобережжю-ж в гетьманщині апелювати треба було до полкового суду або полкової канцелярії, а в половині XVIII в. до генерального військового суду. ***)

Головна роля в містах з магдебургським правом належала Приписи королівських привілеїв про відділення судової влади від адміністративної частини в самій основі порушались. З'окрема часто траплялися такі порушення в містах з довічними війтами. "Всякі судові справи, — пише той-же професор, — карні і цивільні, переводяться спільно урядом, себ-то

лейтвійтом, бурмістром, радцями й лавниками. З другого боку, лавники, нарівні з радцями беруть участь в справах адміністрації". Порушався в корені і принцип довічності лавників на їх уряді: "Замість довічності, прийнявся звичай, вибору лавників на неозначений час".††)

Що-до апеляції, то тут не додержувалися фактично якогось сталого порядку — ясно закресленого: на рішення магістратського суду апелювали і до місцевого старости*) і до короля; крім того, вищою апеляційною інстанцією для магістратських судів вважався і суд міст з взірцевим магдебургським устрійом: так для Галичини (воєводства Руського) і Поділля Львівський магістрат був вищим апеляційним судом.**)

На лівобережжю-ж в гетьманщині апелювати треба було до полкового суду або полкової канцелярії, а в половині XVIII в. до генерального військового суду.***)

Головна роля в містах з магдебургським правом належала війту, який знаходився на чолі міської управи. Війта призначав король і иноді доживоття, але війта в де-яких містах на підставі королівського привілею і обирало місцеве міщанство з підтвердженням потім цього обрання королем. Иноді війтами іменувалися місцеві старости, і це тягло за собою до тяжких наслідків, позаяк місцева самоуправа попадала тоді вже і в безпосередню залежність од замкового уряду. Зокрема тяжко це відбивалося на становищу місцевого мійського населення з огляду на тенденцію польської влади іменувати війтами лише католиків (поляків).

Що торкається інших урядових осіб в місті — бурмістрів, радців, лавників, то їх повинно було обирати із місцевого посполства — православних, католиків або уніатів.

Жиди-ж мали свій власний кагальний устрій.

В більш ширшому обсязі ми спинимося на адміністративному і судовому устрійу в наших магдебуріях, коли будемо оповідати про "Населення" в Литовсько-Українській державі.

Безумовно заведенням і в українських містах само-урядування на підставі норм права магдебургського пере-слідувалася якась визначена ціль. Проф. Антонович, між іншим, висловив думку, що тогочасний уряд (польський) шляхом надання містам самоурядування по магдебургському праву хотів цією мірою врятувати міські громади від економічного занепаду, бо добробут міського населення значно підупадав, дякуючи ріжним "поборам" і утискам з боку місцевої старостинської влади і замкових "феодалів". Зауваження це цілком слушне; цю саму ціль переслідували королі польські, надаючи привілеї на право магдебургське і чисто польським містам; зокрема енергійно переслідував цю ціль польський король Казимир Великий. Але безумовно важливу підставу має також і думка проф. Леонтовича,*) який вбачав в цій мірі тісний зв'язок з процесом польонізації литовсько-українських областей, тим більш, що ця міра (заведення права магдебургського на Литві і Україні) як раз совпадала по часу з першими спробами унії Литви з Польщею. Цю-ж думку (про польонізацію краю шляхом заведення права магдебургського) підкреслює дуже яскраво в своїх працях по західно-руському праву і проф. Владимирський-Буданов: "В Литовсько-Руській державі й Галичині, — пише проф. Владимирський-Буданів, — католицизм і польонізація розповсюднилися перш над усе через магдебургське право й головне через ділання міських магістратів та цехової управи" (Вл.-Будановъ, там же). І дійсно: заводячи на Литві і на Україні устрій міст на німецький зразок на підставі норм права магдебургського, що було значно вже пройнято і чисто польською стихією, з огляду на попереднє вживання його в практиці етнографічно-польських міст, польський уряд безумовно тим самим руйнував стародавній устрій українських міст, розривав зв'язки міста з територією, що тяглася до нього; примушуючи-ж українські міста правуватися по праву *magde-burskiemu* в польській його переробці і на підставі польських збірників цього права, уряд вже тим самим надавав

містам польське обличчя, поширюючи польонізацію в краю. Ми з тим більшим правом можемо поділити цю думку, що власне ті збірники магдебургського права, які були в ужитку на Україні, містили в собі німецьке право в польській переробці "Зерцала Саксонського". Відомі взагалі дві категорії таких збірників латинські і власне польські. Із латинських переробок Sachsen Spiegel'я відомий збірник Миколи Яскера; збірник цей був виданий за короля Сигизмунда I в 1535 р. в Кракові. Із польських відомі; I. Збірник права магдебургського (Speculum Saxonum) в перекладі на мову польську Павла Щербича, що був королевським секретарем, а з початку Львівським синдиком. Збірник цей поділявся на три частини: 1. Speculum Saxonum, 2. Jus municipale і 3. Prawo Chelminske. Наголовок його був такий: "Saxon, sev prawa Polski Majdeburskiy, nazywaiace Speculum Saxonum". Виданий був цей збірник в останній чверті XVI в. власне в 1581 р. II. Porzadek sadow u spraw mieyskich prawa magdeburskiego, складений Варфоломеєм Гроїцьким. З початку Porzadek не мав характеру збірника законів; це було лише руководство до вивчення права магдебургського і лише з часом Porzadek набрав офіційне значіння. Porzadek Гроїцького був виданий де-кілька разів: в 1560-х років — це перше видання. Друге видання — в 1616 і 1629 р. в Кракові і третє видання вже у другій половині XVIII в 1760 р. в Перемишлю.

По компетентному свідченню проф. Кістяківського, Porzadek Варфоломея Гроїцького й була та книга, на яку переважно перед другими збірниками права магдебургського спосилалися в своїй практиці суди в Польщі, Литві і Україні. Той же автор (Варфоломей Гроїцький) склав ще т. звані Artykuli prawa Magdeburskiego. Porzadek, а також і Saxon, і проф. Багалій*) вважає зі свого боку "провідними" книгами магдебургського права в литовсько-польський період", які в ужитку в судах Польщі, Литви і Правобічної України. З Правобічної-ж України ці книги з правобічними містами міста України Лівобічної дістали магдебургське право пізніше (XVII і XVIII в.).

Таким чином Saxon Щербича і Porzadek Гроїцького і були тими книгами права магдебургського, які були в ужитку в магістратських судах на Україні і після повстання Богдана Хмельницького.

Отже ми бачимо, що магдебургське право поширювалося у нас шляхом використання в урядовій практиці окремих збірників цього права — збірників,) що були складені польськими компіляторами мовою польською. Ужиток на Україні цих польських збірників магдебургського права в відомій мірі зявляється зрозумілим, бо право магдебургське, — як ми і зазначили, — прийшло до нас з Німеччини вже через Польщу і перш ніж на наших теренах вже досить довгий час примінювалося на територіях етнографічно-польських, де і було перероблено польськими юристами і шляхом судової практики в польських судах набрало в себе і елементу польського. Ясно, що уживання польських збірників права магдебургського, — як ми зазначили вище, — не могло не ширити і на українських теренах ідею "польськості", сприяючи польонізації краю.

Однак, починаючи вже з другої половини XVII в., на Україні робилися спроби по перекладу "Saxon'a" і "Porzadk'y" на "руську" мову. Зокрема-ж такі спроби, — а разом і спроби по складанню самостійних збірників магдебургського і взагалі діючого в той час на Україні права — почали ширитися у XVIII в. власне у другій половині; по виразу проф. Багалія юристи "мусіли" складати для своїх практичних потреб збірники діючого права з витягами із Литовського Статуту "Саксона", "Порядку" і навіть указів російського уряду. Так, в 1760 р. зявилася "Книга указная Василя Петрова сына Кондратьева, коштомъ и трудами его в 1760 году здѣланная для себя" з витягами із Лит. Статуту, Саксона, Порядку і навіть з Уложення царя Олексія Михайловича. Тому-ж автору належить також "Книга Статуть и прочія права малоросійскія и другія служащія къ тому переписки трудовъ и собранія Василя Петрова сына Кондратьева". Мова всіх подібних компіляцій із Саксону і Порядку і перекладів з них була вже

власне мовою мішаною російсько-українською, через те, що в другій половині XVIII в. польська актова мова на Лівобережжю почала вже уступати потроху місце мові російській. Але вже й перед тим — ще в першій половині XVIII в. — була зроблена, з доручення російського уряду (указ 1728 р.), спроба загальної кодифікації "малоросійських прав" шляхом утворення спеціальної на те комісії, на чолі котрої в 1734 р. перебував генеральний суддя Борозна. Комісія ця й занялася перекладом з мови польської законів, що діяли на Україні. Крім перекладу Литовського Статуту (про що вже було вище), комісія ця переклала також Зерцало Саксонське з польської редакції Щербича, цивільне Магдебургське право з редакції того-ж Щербича ("Saxon sev prawa Polski Magdeburskiy"), право Хелминське, а крім того і Магдебургське право, що було видане мовою латинською Миколи Яскера. В наслідок работ цієї комісії був складений в 1743 р. проект своду "малоросійських прав" ("Права, по которымъ судится малоросійській народъ"); в склад цього збірника, що не був однак стверджений владою, увійшов між иншим 26-й уступ, що містить в собі постанови, які відносилися до міського самоврядування в гетьманщині на підставі норм магдебургського права. На думку професорів Кістяковського і Багалія*) оцей власне 26 уступ "Прав" і з'являється головним джерелом для з'ясування тих порядків, які істнували в дійсності на Лівобережній Україні в її містах, щоправувалися на підставі магдебургського права, через те, що комісія, що склала проект своду, брала під увагу умови місцевого життя і одступала в поодиноких випадках од основних джерел — Саксона і Порядку, які були складені ще в XVI в.

Сумніву не може бути в тому, що на нормах права магдебургського, яке примінювалося в Польщі, Литві і Україні, досить виразно відбилися і впливи права римського, в якому в той час були добре свідомі тогочасні юристи і зокрема різні компілятори поодиноких правничих норм. Та і взагалі на чисто німецькому магдебургському праві впливи права

римського, яке панувало тоді в Зах.-Європі, відбилися досить помітно. Тхнення римського права і надавали праву магдебургському в уяві тогочасної правничої думки особливий авторитет. Всім цим, на погляд проф. Кістяковського, і можна зясувати через що така книга, як *Porzadek* Варфоломея Гроїцького — книга цілком приватного походження, що з початку мала характер руководства для вивчання магдебургського права, зробилася в решті книгою діючих законів, книгою, "на котру судді Польщі, Литви і нарешті і України раз-у-раз спосилалися і котру постійно цитують в своїх присудах" Магдебургське право, — як ми вище і зауважили, — надавалося нашим містам королівським привілеями; але не тільки виключно королі надавали це право: окремі поодинокі великі пани-землевласники, використовуючи в своїх маєтностях середньовічні "феодальні" права, також надавали иноді привілеї на право магдебургське тим чи іншим містам і містечкам, що знаходилися в межах їх панських володінь. З огліду-ж на те, що пани, надаючи міста магдебургське право, вносили в привілеї різні обмеження з метою удержання у своїх руках повної влади над мійською громадою, становище приватно-панських міст з правом магдебургським було ще більш тіжким, ніж міст, які одержали ці привілеї од короля.) Проф. Влад.-Буданов характеризує магдебургське право в панських містах, як право цілковито залежне од волі дідича і не забезпечене урядом. Самосуд і управа в цих містах — на думку названого вченого — були позірні: "як суд, так і управа належала властиво до замку". Правом магдебургським (або, як його звать иноді наші джерела, право "майтборське") наші міста почали наділюватися вже з кінця XIV століття. Перші міста взагалі в цілій державі Литовсько-Білорусько-Українській, в яких було заведено управління по магдебургському праву, були — Вільна і Троки (в 1387 р.). В 1499 р. одержав право магдебургське Полоцьк, також Минск. Із українських же міст раніш других одержали це право ті міста, які раніш других підпали під безпосередню владу польську, а власне міста

Руси Червоної і Зах. Поділля. Так, напр., Львів, — як ми вже згадували, — одержав привілей на німецьке право ще в 1356 році. Із міст сучасної Наддніпрянщини одержав привілей на магдебургське право раніш других Кам'янець на Поділля. Як гадають, Камянцю право магдебургське було надано ще кн. Коріятовичами в кінці XIV ст.; в 1448 р. його одержали на Поділля Смотрич, Хмельник, Червоногород. За Камянцем і іншими містами на Поділля скоріше других одержали це право ті міста, що географічно знаходилися ближче других до Польщі: Кременець — в 1431 р., Луцьк — 1432 р., Володимир на Волині в кінці XV ст., Ковель — в 1518 р. Київ і Житомир одержали привілей на магдебургське право коло половини XV в.) Чигирин одержав надання на магдебургське право в 1592 р., Канев — 1600, Винниця коло 1630 р. Із міст Лівобережної України по праву магдебургському правувалися Чернігів, Стародуб, Ніжин, які дістали привілеї на магдебургське право за панування Сигизмунда III, Яна Казимира і Володислава IV,) Прєяслав, Остер, Козелець, Мглин, Погар і Новгород-Сіверський. Із цих міст переяслав одержав привілей на магдебургське право ще за панування Степана Баторія в 1585 р.

колишнього старовинного словянського її устрію і до переутворення самої Польщі в своєрідну "федерацію панів",) в своєрідну шляхецьку республіку. В сфері життя державного німецьке право сприяло власне значному підриву королівської влади, вплинувши надзвичайно на корінну зміну соціального устрію Польщі. На погляд компетентного знавця цього права проф. Владимирського-Буданова німецьке право цілковито змінило уклад життя сільського населення в Польщі, його особові і маєткові права; воно ж одночасно сприяло переутворенню самого поняття про місто на цілком нове і надало організації міського життя цілком інший вигляд, цілком нову правно-побутову форму. Оскільки міцні були впливи права німецького в стародавній Польщі, свідчить, хоча би те, що в де-яких сумежних з Німеччиною польських територіях право німецьке сприяло

майже цілковитому винародженню місцевого польського елемента. Так, напр., по свідченню того-ж вченого, наслідком розповсюдження німецького права в Шлезьку з'явилася там майже повна згуба словянської народности; вже в XIV віці німецьке право було так розповсюджено в Шлезьку, що на підставі його там правувалися вже тоді не тільки всі міста, але навіть і села. В XV віці німецьке право виперло совсім з польських сел і міст колишній їх словянський устрій. В решті-решт — по влучному виразу проф. Владимирського-Буданова — склалося так, що Польща стала більш німецькою, ніж сама Німеччина" (Див. Влад.-Буданова: "Німецьке право в Польщі і Литві"). Отже не дивно через це, що через Польщу і німецьке муніципальне право проникло і то вже в готових формах й на Україну, яка після унії 1569 року майже в цілому вже комплексі своїх земель знаходилася у складі польської держави, і, хоча право німецьке й не розвинулося тут так, як на території самої "коруни", себ-то, на території власне польській, але і на Україні німецьке мійське право в польській вже його переробціспри-чинилося значно до перебудови старовинного устрою українських міст на нових німецьких підвалинах. Додамо ще до вище нами зазначеного, що, на погляд проф. Багалія, сфера розповсюдження німецького мійського права була на Україні значно ширша, ніж можна було думати. По слідах названого вченого німецьке мійське право примінювалося не тільки виключно в судах магістратських, але почасти навіть і в судах полкових і сотних; в цих останніх судах німецьке право з'являлося ніби як "доповнення до Литовського Статуту".*)

Право магдебургське проістнувало на території б. російської України аж до 1831 року, коли вже при царі Миколі I-му чинність цього права була припинена; з того часу в бувших українських "магдебуріях" був вже заведений устрій на основі загально-російських законів.

Про право магдебургське на Україні — див. зокрема: 1. Володимира Антоновича: "Українські міста"; 2. Влад.-Буданова: "Німецьке право в

Польщі і Литві"; 3. Багалія: "Магдебургське право на Лівобічній Україні" (в укр. перекладі надр. в т. XXIII-XXIV Рус. Іст. Бібліотеки у Львові 1904 р.); 4. Кістяковського: Права, по которимъ судится малорос. народъ. (Киев. Ун. Изв. 1875 р. 1876, 1877, 1878 р. і окремо); 5. Тарновського; "Обзоръ памытниковъ магдебургського права западно-русскихъ городовъ Литовской эпохи" Варшава 1897.; 6. Н. Теличенка: Очеркъ кодифікаціи малорос. права". (Кіев. Старина на 1888 р. і окремо). Див. також "Акты, относ. къ исторіи Западной Россіи", томы I-V.**)

3. Питання чи мала Полтава магдебурзьке право в XVII- 1 пол. XVIII ст. залишається відкритим. Румянцева В. наводить перелік міст, що у 1 пол. XVII ст. мали магдебурзьке право, серед яких і Полтава. В.В. Панашенко серед 17 міст Лівобережної України, яким у XVII-XVIII ст. надавалося або підтверджувалося магістратське правління наводить й Полтаву. Дядиченко В.А. аналізуючи міське управління кін.XVII ст. - поч. XVIII ст., спираючись на "Екстракт из указов...собраних в правительствующем Сенате ... 1786 года» та за міськими судовими книгами XVII ст. реконструює, що у місті адміністративно-судові функції виконував магістрат, що управлявся традиційно для магдебурзьких міст: війтом, бурмістром з колектою. Самі ж сучасники — мешканці Полтави XVII-XVIII ст. вживають у актових книгах ці назви паралельно: "писан в ратушу" (1665 р.); "ратуш Полтавкая"(1670 р.) Проте зазначають, що уряд міський керується магдебурьським правом, наприклад: " [1666 р. 26.11] "Трицько Броварник, що у Василевем пустом броваре [поховали крадене]... плаття поховав у солону на Івановум Шевченковим гумне.... угледівши в справи Майдебурские, в порядку, на листу 201(?) описаном, що треба о том бачити, приказали смо декретом нашимъ, жебы петро Андрееенко был мучон." й аналогічні судові справи у XVII ст. порівняно часто зустрічаються. В.Барвінський прийшов до висновку, який ми

підтримуємо, що назви ратуша та магістрат вживалися без різниці. Як відомо за Правами по яким судиться Малоросійський народ, міста поділялися на привельовані та непривельовані. Перші управлялися магістратом у складі вйта, бурмистра, райців, лавників; ратушні склалися з вйта, трьох бурмистрів.

Документом, єдиним відомим на сьогодні про надання місту магістратського самоврядування, є датований 25 серпня 1752 р. універсал гетьмана Кирила Розумовського, у якому є згадки про наявність в минулому магістрату: "испрежде в томъ городе магистрат был", а документи погоріли "во времябывшой подъ Полтавой з шведом войны". Проте, посилення на колишню наявність магістрату, може бути лише підтверджуючим аргументом "старини" такого звичаю, права і т.д. Думку, що Полтава отримала магдебургію лише 1752 р. поділяє А.К.Швидько, яка відзначала, що на цей час воно стало явним анахронізмом, оскільки вже не забезпечувалося реальними умовами міського життя. та, власне, й соціально-політичного ладу Лівобережної України.

У 1770 р. міський голова подав таку характеристику урядовим будівлям "полковая канцелярия и бывшая ратуша. что ныне магистрат". Спробуємо відтворити його вигляд магістрату: початку XVIII ст. — за планом Бішева 1722 р., на якому будівля позначена, як двоповерхова, на дві половини, з чотирихилим дахом, що завершувався двома шпилями; другої половини XVIII ст. — за Румянцевським описом: "Магістрат дерев'яний старий, у ньому житлових покоїв п'ять, та одного — для канцелярії. Для приїжджих генералітетів покоїв нових чотири та да для караулень старих покоїв два, та дві старі для поклажи..." Отже, магістрат, за виключенням наявності у ньому житлових та гостинних покоїв, може бути віднесений до п'ятого типу урядових будівель Гетьманщини кін. XVIII ст., виділеного С.А.Таранушенком. На гравюрі Стадлера 1804 р. зображено вже мурований двоповерховий будинок магістрату. Його

спорудження припадає на межу XVIII-XIX ст., оскільки за Топографічним описом 1798-1800 рр. у Полтаві було три адміністративні міські будинки, з них два дерев'яні. В одному розміщувався магістрат, міська дума, сирітський та словесний суди. В іншому — караульня. Вживалося слово “шелваг”, слуги “шелавшние” ті, що обслуговували караульню. Третій кам'яний на цей момент був ще недобудований.

4. Адміністративні споруди

До адміністративних або урядових будівель полкових міст можна віднести споруди: магістрату, ратуші, цехових будинків, шпиталів, судів, полкової та сотенної канцелярії, майдани, арсенали, цейхгаузи, тюрми, аптеки, магістратські шинки, гостинний дім, полковий архів.

Насьогодні об'єктів окресленого часу чи принаймні їх залишків на території Полтави не зберіглося, це пов'язано з переважним дерев'яним будівництвом у XVII-XVIII ст. та переплануванням міста на початку XIX ст. В межах Полтавської губернії кам'яних будівель було вазалі дуже мало, за відомостями про XVIII ст.: до 1700 р. побудовано 5; 1701-1725 рр. – 6; 1726-1750 – 5; 1751-1775 рр. – 11; 1776-1800 рр. – 22; т.б. усього 49; але в Полтаві їх було не більше двох десятків, враховуючи й 12 храмових буддіель, зведених у період 1700-1800 рр. Урядові будинки полків Полтавщини були майже усі дерев'яні, єдиним винятком можна вважати приміщення полкового архіву Лубенського полку.

Розглянемо адміністративні споруди Полтави XVII-XVIII ст.

В'язниця.

Судочинство XVII ст. здійснювалося також у магістратському будинку, а покарання виконували, поряд на майдані, “на ринку”. Зокрема цей ілюструється судовими справами від 1665 року коли “... Костю.. посеред ринку казали карать с маткою...” 1665 8.03 “...худобу отобрат, а самых [Василя Стропченкового овчара, Грицько Опанасова овчара] у ден сей на ринку бит” Таке положення справ розміщення “на публичном месцу

городовом” ратуші де відбувалися судові справи характерно для більшості Лівобержних міст XVII-XVIII ст. (наприклад, Гадяч, Сосниця, Новгород-Сіверський, і т.д та знаходить прямі аналогії зі справою від 1723 р. у м. Сміла, де зазначено стосовно підсудної Громчини велю тебе посеред замку посторонками бити. Найчастіше на ринку, виконувалися стовпові покарання. Прив’язування до стовпа застосовували також при допиті. повторному відбуванні провини. У Полтаві, традиційно, стовп для покарань розміщувався на місці торгів — на Соборному майдані, попереду собору. Це підтверджується наприклад рішенням полтавського суду по справі 1649 р. у присуді якої зазначалося, що “Мартиниху Криворотую і Івана Сердюка публице в понедилквой торг до стовпа дати, з якою карністю обох наказаны одпустити” Традиція карати на ринку збереглася, згідно Литовського статуту й у XVIII ст. так, за справою від 1753 р. про вбивство чоловіка Евдоху Щербанівну засуджено було до страти, перед якою мусили “по ринку водячи кл±щами т±ло то(р)гати”

Поблизу собору також розміщувалася в’язень — “огорожень ветхим тыном, внутри коего три деревянных старых хат”. У полтавських судових книгах кін. XVII ст. зустрічаються згадки про те, що утримання ув’язнених було покладено на мешканців міста. Традиційно, “турма” або в’язень розміщувалися в приміщенні ратуші. Найчастіше стосовно цієї будівлі вживається слово “секвестр”. Повну назву знаходимо у справі 1711 року : “коновод приведенный з секвестру по(л)тавского туре(м)но(го)”. При чому поділу на чоловічу та жіночу частини у секвестрі не було, про що яскраво засвідчує справа від 25 вересня 1753 р. про утримання в секвестрі Катрі Кушнеровни, що за час перебування там “чиныла с(ь) колодникомъ Игнатом Пивоваромъ блудод±яніє” та народила двох близнят. Вищенаведений приклад ілюструє також, що закріплений чіткий устрій в’язниць не дотримувався Так, за Правами по яким судиться малоросійський народ видно, що від місцевої влади вимагалось, “щоб

везде при судах и урядах турми были построены крепкие, одни низкие, сподние, другие верхние” для утримання кримінальних злочинців у нижніх, у справах “розправлчних” у верхніх з добрими замками і ключами “при особливої из судов определяемой строже” Проте, у Полтаві окремі камери для утримання злочинців були впроваджені лише у середині XIX ст. — 1845-54 рр. вже у новій в’язниці. Вона на початку XIX ст. була перенесена на початок Кобищанського яру.

Шпиталі

Шпиталі — церковно-громадські благодійні установи, будувалися або розміщувалися при церквах і монастирях та мали відповідну назву. Вони призначалися для “нищих прошаков и скалеченных особливо безобразием и такою болезнею, которую поврежденный человек не токмо без настоящего об нем присмотру и ко уврачевания страдания неменуемо с тем умирать принужден будет”. Занепад цих благодійних організацій відбулося після 1789 р. (законів про закріпачення та закриття церковних братств). За реєстром міста Полтави 1735 р. було шість шпиталів. Опис будівлі шпиталю Успенського маємо на 1766 р. — він зафіксований у Румянцевському переписі. На Криловській вулиці (тій, що вела до Криловської брами) збудований “шпиталь для нищих старая деревянная в ней два покоя построена от Соборной Успенской церкви коштом добротных подателей ”

У центрі фортеці розміщувалися допоміжні споруди військового призначення. Так, “за церквою” розташовувалося “порожне казенне місце”, огорожене забором, де зберігали ядра та бомби гарнізону фортеці. Поряд містилися полковий артилерійський двір, що складався з житлового дерев’яного будинку, комори та порохового льоху. За Топографічним описом 1799-1800 рр. вони називаються “магазены”. На безіменній вулиці, що також починалась від майдану був “артилерийский цейхгауз в нем три амбара старых деревянных для поклажи разных артилерийских припасов”

У зв'язку із державною підтримкою щодо заснування до описуваної категорії будівель слід віднести аптеки, що опікувалися урядом. З 1721 р. за наказом Петра I в губерніях і провінціях дозволялось засновувати аптеки. Наприкінці XVIII ст. у Полтаві діяли приватна аптека лікаря Г.Тама, та С.Логинова: На серпень 1770 р. у Полтаві діяла аптека Тамма: “аптека есть партикулярная, которую содержит абшиственный лекарь Тамм и имеется полковой лекарь». Указом від 24 серпня 1782 р. була відкрита «в Полтаве на форштадте в собственном доме» аптека Петра Логінова. Аптека та лікарня Тишевського І. заснована у 1789 р. У 1804 р. викуплена містом з призначенням нового аптекаря Іванна Сесса. Визначити де вони знаходилися допомагають археологічні джерела. Так, на розі перетину пр. Першотравневого та сучасного Воскресенського узвозу у розкопі №5 (розкопки Цетру охорони та досліджень пам'яток археології) у господарській ямі знайдений кубооктаєдровий аптечний важок XVIII ст. — унція (28.80 г). Під час археологічних досліджень по всій ділянці розкопок траплялися знахідки аптекарського посуду, як фрагментів так і цілих форм. Особливо, інтенсивна на місці котловану, що розмістився на ділянці пр. Первомайського №№ 5-9, та території прилеглої до розкопу №5. Керамічні знахідки, аптечне скло, важок дають підстави локалізувати тут одну з найстаріших аптек.

Пошта

В Гетьманщині пошта набула яскраво вираженого офіційного характеру. Листування здійснювалося переважно через “посольства” т.зв. нарочних. Посилання оформлялося у вигляді листа із підписом та печаткою. Один з найперших таких офіційних листів — лист Мартина Пушкаря 1657 р. У Глухівських статтях 1669 р. Дем'яна Многогрішного один з пунктів передбачав організацію пошти із залученням “охотних людей”. На сьогодні невідома організація пошти у Полтаві на XVII ст., проте для наступного століття відомості є. На початок XVIII ст. вже чітко

визначилося кілька головних напрямків зв'язку українських міст з російською столицею, одним з яких був Запоріжжя — Полтава— Охтирка— Севськ— Калуга— Москва, що передбачало налагодження в цих містах поштових станцій. У 1708 р. за наказом Петра I, що перебував у Полтаві було налагоджений поштовий зв'язок із Сумами, тобто виникло локальне відгалудження пошти, викликане військовоими потребами, яке проте пізніше продовжувало функціонувати. В.А. Дядиченко зазначає, що цей поштовий тракт, був встановлений вже 1700 р. 31 травня 1765 р. за підписом Катерини II виходить наказ “Учереждение о конной почте в Малой Росии”. Того ж року був розроблений розклад поштових днів. За ним дізнаємося, що з Глухова до Полтави відправлення поштових підвод відбувалося на понеділок та п'ятницю — о 8 годин вечора. В Полтаву звозилася кореспонденція з Росії через Стародув, Конотоп, Прилуки, Переяслав, Ромни, Лубни, Гадяч, Миргород, Опішню і вже звідси розходилася по навколишнім населеним пунктам. До Полтави пошта надходила у неділю і четвер о першій годині дня. Головні напрямки поштового зв'язку у які була включена Полтава: на Глухів, на Київ, Стародуб, на Чернігів. У Полтавському полку на 1765 р. було 4 поштаря та 18 коней, по 4 на кожного поштаря, що є найбільшим показником по полках. Місце розташування поштової станції встановити важко, одна з версій запропонована Гладишем К.В. Він вважає, що у XVIII ст. двір кінної поштової станції розміщувався по сучасній вул. Жовтневій, 6. Ця версія на мій погляд має логічне обґрунтування, оскільки ця вулиця була продовженням шляху на Київ, майже поруч з Київською ворітною брамою.

Канцелярія

На початку Київської вулиці знаходилася полкова канцелярія «в ней жилых покоев пять, около них хат ветхих одна». В 1769 р. Полтавська полкова канцелярія звернулася до малоросійської колегії з клопотанням

про абсолютне підпорядкування магістрату полковій канцелярії, та стягнення штрафу за невиконня її приписів.

Місце проживання урядових людей, військових, що жили у Полтавській фортеці та їх кількість дозволяють на 1735 р. визначити матеріали Полтавської полкової канцелярії дворів: 10 старшинських, 6 значкових товаришів, служущих полкової артилерії та прочих 37, комісарських

Школи

На 1735 р. нараховувалося шість шкіл, вони були створені при церквах та називалися відповідно ним: Воскресенська, Пречиска (від Святоуспенського собору), Спаська, Стрітенська, Никольська, Подільська Різдва Богородиці (від розміщення церкви Різдва Богородиці на Подолі). Інших навчальних закладів, зокрема училищ не було навіть на кінець XVIII ст., так станом на 1770 р. це підкреслювалося у донесенні міського голови: “не имя в себе учережденных училищ”. Проте В.А.Дядиченко наводить факт, що на поч. XVIII ст. діти старшин “навчались в колегіях Чернігова, Полтави, інших міст”.

Видатки та повинності міського населення Гетьманщини XVIII ст.

План

1. Закономірності видаткового аспекту діяльності міщан.
2. Основні види податків міського населення.

1. Незаперечним є факт, що неможливо скласти вірне уявлення про досліджувану територію: місто чи село без вивчення соціального, професійного, національного складу населення, його чисельності, міграції та розселення, станово-професійної структури.

Міські стани:

1. козацька старшина (полкова, сотенна адміністрація)
2. купці, лихварі, міські урядники, орендарі
3. ремісники (цеховики, партачи), торгівці
4. підсусідки, коморники, халупники, бобилі, городники, нацмити, жебраки.

Цехові ремісники традиційно входили до категорії міщан. Проте полкові канцелярії з 1 пол. XVIII ст. намагалися обмежити категорію міщанства. У зв'язку з цим цехових майстрів не зараховували до міщанської категорії, а відокремлювали. На цей факт звернув увагу історик Пилип Клименко, який відмітив, що у Полтаві міщанство обмежувалося лише торгівельним елементом. Про цей чіткий поділ уявлення дає “Екстракт”, надісланий до Генеральної канцелярії 14 грудня 1749 р. У Полтаві в ревізійних книгах писані міщанами “обиватели з давних временъ те кои имеют торговіе промисли в лавках всякими товарами ходять в кримскую и шленскую дороги з своими товари”, посполитими вважали тих, хто “торгъ имеют солю, рыбою, такожъ и содержат в домах своихъ шинки, а иніе имеют пропитаніе толко з полевих своихъ земель”, ремісники ж пишуться в ревізіях “ремесними цеховими”. Тих, хто бажали вважатися міщанами визначалися полковою канцелярією чи за згодою усіх міщан приймалися від ратуші. Це засвідчувало, що цехові ремісники більше підлягали полковій владі ніж ратушній організації. Сотники Кобеляк та Великих Будищ повідомляли, що за міщан вважають “неслужилих людей знатніх имуществом и грунтових”, інші ж вважалися посполитими. Лише у Нових Санжарах цехових ремісників виділено в окрему групу, яка чітко відмежовувалися від козаків та посполитих. Всі категоріальні межі в основному зникають після ревізії 1729 р., коли всі міщани, переважно пишуться посполитими. До тогож слід додати, що у 1724 р. у Російській імперії був запроваджений основний подушний податок, який сплачувався усім чоловічим населенням, окрім тих, що перебували на державній службі, що у певній мірі знівелювало різницю між посполитством та міщанством.

Висвітлення питання податків та повинностей на Лівобережній Україні не може бути повним без розгляду повинностей ратушних, магістратських, відписних на царський двір і вільних військових посполитих. Адже всі вони, як правило, не тільки «прислушали» ратушам чи магістратам, виплачували «годовой оклад грошима та натурою, а й виконували повинності на користь приватних осіб — найчастіше представників гетьмансько-старшинської адміністрації. Повинності цехів поділялися на: 1) грошові сплати, 2) натуральні поставки; 3) різні роботи.

Основними видатками з міщан, цехів були: драгунська суштентація, поштові видатки, збори на користь місцевої адміністрації (полковника, писарів, магістрату, вйту, бурмистрів, сторожів), стація, Гетьманська стація, збори з шинкування, ярмаркові збори, витрати на ралець. Сплачувались на користь війська податки з диму, митні та орендні збори, податки з промислів, ремесла, землеробства. Існували різноманітні торгівельні та ярмаркові збори місцевого характеру.

На XVIII ст. у видатковій діяльності цехів Полтавського полку вимальовуються наступні тенденції.

- по-перше, поступовий перехід від натуралізації зборів до їх зборів у грошовій формі. Поступового зникнення відробіткової форми робіт.
- по-друге, активне використання козацькою старшиною економічного потенціалу цехів для зміцнення власного матеріального становища. Втрата незалежності цехів, поступове підкорення їх магістратами та місцевою адміністрацією та старшиною поглиблювали цей процес. Про це свідчить велика кількість різнотипових податків, повинностей, зборів, які мусили виконувати та сплачувати цехові ремісники. Витрати на ралець, який мав майже обов'язковий характер, не захищали робітників цехів від зборів на користь козацької старшини. Видатки на користь старшини були комбінованими, при переважаючій грошовій формі.
- по-третє, відбувається обмеження міщанського стану, коли домінуючим у ньому виступає торгівельний елемент, а цехові ремісники, ще зберігаючи певну осібність, все ж наближаються, за своїм положенням, до посполитства.
- по-четверте, матеріальне становище цехів було різним. Якщо різницький, шевський, кушнірський цехи виглядають економічно стабільними, то гончарські, бондарські стабільно перебуваючими у скруті. Ця особливість простежується не лише за видатками з цехів, але й за чисельністю ремісників у цеху, яка на пряму залежала від економічного положення організації.

2. Драгунська суштентація.

Основним тягарем для цеховиків були виплати “на смоленський провіант” та утримання драгунів й заготівля фуражу для коней. Ця повинність по утриманню військ лягла на плечі ремісників після 1709 р., коли у лівобережних містах розмістили десять полків російської армії, вона носила назву драгунська суштентація. Незважаючи на те, що російський уряд регулярно надсилав хлібне та грошове жалування, російські війська постійно відчували нестачу продовольства та фуражу для коней. Її сплачували грошима чи у наутральному вигляді. Обов'язковість суштентації ілюструється наказом наказного гетьмана Павла Полуботка, який виданий у лютому 1723 р. Він, на прохання конотопських гончарів,

звільнив їх від усіх урядових повинностей, окрім драгунської суспенсії. У березні цього ж року від поборів наказувалося звільнити також різницький та калачинський цехи Конотопу.

Надто обтяжливою повинністю для селян і міщан було розквартирування у них на постій солдатів та офіцерів російської армії, а також «дачі на консистентів порцій і рацій», тобто безплатне постачання провіанту та фуражу драгунським полком. Розміщення регулярних військ у будинках місцевих жителів практикувалося протягом усього XVIII ст., а «порції та рації» були скасовані тільки в 1765 р. і замінені так званим «румянцевским рублевним окладом» (по одному карбованцю з кожного двору). Основний тягар по утриманню російських військ, природно, ліг на плечі посполитих, а також рядових козаків. Щоправда, останні, якщо перебували у поході, до свого повернення звільнялися від «порцій і рацій». Розмір і строки царський уряд не встановив, тому в їх рахунок збирали провіант для солдатів і фураж для коней або гроші. Причому кількість провіанту та фуражу не була чітко визначена і в багатьох випадках залежала від місцевих умов. При розподілі «порцій і рацій» між посполитими та козаками істотну роль відігравало їх матеріальне становище з врахуванням вказівки гетьманського правління «кладучи двох козаков протнв одного посполитого», тобто від двох козацьких дворів одержували стільки «порцій і рацій», скільки від одного двору посполитого. Проте розміщені по хатах офіцери вимагали додатково до свого «довольствия» свічки, одяг, харчі, а коням — підвищені норми сіна та вівса. Нерідко разом з вищими військовими чинами жили їх родини, прислуга, яким також відводилися на постій квартири та призначалися «порції», а для їх коней — «рації». Це ще більше розорювало посполитих і рядових козаків. Крім того, досить часто постояльці застосовували щодо господарів насильницькі засоби, що викликало різкий протест усього місцевого населення.

На економічному становищі народних мас Лівобережної України негативно позначалися також постійні закупки у них волів і коней для потреб діючої армії. Так, у 1737 р. було видано царський указ, за яким населення регіону мало виділити для армії 44 тис. волів з тим «обнадеживанием», що в недалекому майбутньому за них заплатять. Крім того, кожну пару волів повинен був супроводжувати погонич, що утримувався за рахунок посполитих. У 1738 р. уряд наказав продати ще 23 тис. пар волів. Внаслідок злиденного становища переважної більшості посполитих і рядових козаків вони не могли, як правило, своєчасно поставити таку велику кількість волів. Проте все ж властям вдалося зібрати в населення Лівобережжя кілька десятків тисяч волів і коней. Вартість волів, коней або провіанту для армії царський уряд обіцяв виплатити населенню лівобережних полків одразу «по приемер», "в той же день і «без волокитн» . Однак насправді виплата проводилася надто повільно, затягувалася на кілька місяців, а інколи й зовсім не проводилася.

Зрозуміло, що часті поставки волів і коней значно тідривали рентабельність господарства посполитих та рядових козаків, оскільки позбавляли їх робочої худоби.

Поштові видатки.

Іншим обов'язковим збором, запровадженим у першому десятилітті XVIII ст. були поштові видатки. На початку століття вже буличітко окреслені кілька головних напрямків зв'язку українських міст зі столицею, які, щоправда, більш стало та офіційно оформилися лише 1765 р. На утримання поштарів та поштових та перевезення міські ремісники сплачували збори. У 1722 р. кожен цеховик сплачував близько 11-13 копійок на пошту, найбільші відрахування — по 30 копійок з двору.

Місцеві збори.

Після 1722 р. міста були офіційно та політично підпорядковані російській владі, але це не захищало їх від визиску козацької старшини. історик Пилип Клименко наводить приклад звернення з приводу розорення цехів через надмірні неоплачувані роботи на користь старшини, а саме: слюсарського, котлярського, ковальського та гончарського цехів Кролевеця до генерал-губернатора Лівобережної України П.Румянцева 1765 р.

Розглянемо спочатку повинності ратушних і магістратських міщан та підсусідків. Так, гетьман І. Мазепа вже в універсалі 1692 р., зазначав, що у Переяславі «здавна бувал такої звичай, же все цехи до ратуша меского належали и в купе з мешчанами повинність одбували і У зв'язку з цим гетьман підтвердив право магістрату «отбирать послушенство з усіх переяславських цехів, ремісники яких «не суть в козацком реестре, а також дозволив місцевому полковнику викорнстовувати безкоштовно їх працю для особистих потреб (по одному реміснику від кожного цеху). Таке становище існувало й на початку XVIII ст. Старшина Чернігівського полку змушувала працювати на себе теслярів, шевців, рибалок, кравців, ковалів, гончарів, лучників, слюсарів, музикантів, ювелірів та ін. Крім того, вони мали надавати представникам гетьманської адміністрації свої підводи для перевезення різних вантажів та постачати їм городину.

Великий обсяг повинностей виконували посполиті безпосередньо на користь ратуші чи магістрату. Крім усяких «роботизн», з них, звичайно, збирався й «годовий оклад» грошима і натурою. Протягом тривалого часу «по особливим древним прежним привилегиям и по жалованним грамотам» київські міщани зобов'язувалися платити магістрату щорічно по 600 крб. (1742 р.). Незважаючи на це, полкова старшина змушувала їх виконувати також різні доручення, вимагала здавати крупу, борошно. За наказом київської губернської канцелярії вони рили за містом рви, будували палісадник «з великим иждивением». Ці кошти витрачалися головним чином на плату адміністрації даного міста чи містечка, частково — на місцеві потреби, решта потрапляла у державну казну. Однак чималу частину натуральних та грошових поборів присвоювала старшина.

Селяни, міщани і підсусідки вільних військових сіл та містечок також виконували різні повинності, які мало чим відрізнялися від провинностей ратушних і магістратських посполитих. З них у вигляді різних зборів і податків стягувалися кошти на утримання гетьмана, найманих військ, оплату служби сотенної та полкової старшини, артилерійської прислуги тощо. В залежності від ступеня заможності посполитського двору в одних вільних військових селах і містечках побори сплачувалися натурою і грошима, в інших — лише грошима.

Міські урядовці збирали з цеховиків продукти їх виробництва. Кравецький цех, за свідченням цехмістра Федора у рік видавав атаману, війту, двом бурмістрам чотири кожухи. Як доповідав цехмістр різницький Андрій Чиндеберь цех давав “на ратушу полтавскую лою п'ят камені”, на “суддиво” камень лою, войту, бурмістрам, ратушному писарю по каменю лою. Аналогічно, за словами цехмістра Василя Дмитренка, бондарі видавали бочки та кадолби на генеральський та полковницький двори та старшині, при чому кількість їх не вказується, тому вірогідно давали за вимогою. Адам Вакуленко, цехмістр шевській, звітував, що війту, бурмістрам шевці давали по дві пари чобіт у рік. Гончарні цехи свої вироби не давали, це не правило, адже проте така практика була поширеною по Лівобережній Україні. Полкова адміністрація також не випускала можливості привласнити продукти праці ремісників-цеховиків. Полтавський різницький цех віддавав полковнику 2 камені лою, полковому писарю камень лою. Зборами користувалася не лише полкова але й сотенна старшина. Так, гончарний цех Великих Будищ сплачував два золотих сотенному сторожу.

Стація.

Міщани Лівобережної України сплачували податок під назвою “стація”. Вона бралася в основному продовольством й шла на утримання українського та дислокованого на території України російського, війск. Її розмір не був фіксованим, а залежав від загальної військово-політичної ситуації країни та краю.

В першій чверті XVIII ст. посполиті, а також деякі козаки, що з різних причин не відбували військової служби, мали брати на «до-вольствие натурой» гетьманське наймане кінне та піхотне військо, відоме під назвою «сердюки», «компанійці». Цей вид повинностей називався «стацією».

Незважаючи на заборону згідно з царським указом 1723 р. збирати «стацію», вона в ряді місцевостей Лівобережної України продовжувала існувати. Наприклад, 24 липня 1729 р. гетьман Д. Апостол розіслав універсал, в якому, зокрема, вказував: «В тих ведомостях показани доходи, которне указами е.и.в. и нашими универсалами оных збирають не велено, а именно... с подсосудков казачих и мужичих стация». Отже, цілком очевидна помилковість тверджень В. О. Бар-вінського про те, ніби

утримання компанійців посполитами припинилося ще до гетьманства І. Скоропадського.

Про розмір «стації» та способи її стягування в джерелах говориться дуже мало. Тому скласти конкретне уявлення про неї досить важко.

Торгівельні збори.

Окрім вищенаведених податків та зборів місцевого характеру існували ще торговельні збори, які відрізнялися великою різноманітністю. Сюди входили сплати з вишинкованих горілки, меду, пива та торговельні збори з возів та торговельних лавок. У полковому місті ярмарки відбувалися чотири рази на рік з яких збирали на полковничі потреби “— берется ярмарковое на пна полковника полтавского в Полтаві по два алтини”, а на початку 2 десятиліття XVIII ст. стали відраховувати ту ж суму до державницької скарбниці — “а тепер зборщики отбирают”

Ралець.

Старшиною також усіляко підтримувався звичай давати святкові подарунки — ралець. Олесь Пошивайло зазначає, що цехи приносили старшині у подарунок свої вироби або гроші двічі на рік — на Різдво та Великдень. [18, с. 91] Це підтверджується звітом великобудського цехмістра гончарського цеху Семена, який відзначав, що у рік на два свята дається “ралця” два рубля. За відомостями, які наводить Катерина Лазаревська, відносно гончарського цеху Київського Подолу 2 пол. XVIII ст., видатки на ралець були різними від 20 крб. 75 коп. до 1 крб. 71 копійки у різні роки, тобто найбільший збір становив близько 35 копійки на рік з особи. [13, с.305]

Роботизни.

Крім того, посполиті виконували різні «роботизни» на користь ратуші чи магістрату. За гетьмана Д. Апостола збір «стації» у Сосниці був скасований. Замість неї сосницькі міщани платили сотенній і полковій старшині, а також на канцелярські потреби «поворотніе деньги». У 1742 р. вони, зокрема, дорівнювали 18 крб. 68 коп., а в 1743 р. — вже 28 крб. 20 коп. Крім того, з міщан стягувався податок хлібом за торгівлю, а також щорічний податок на «всякие церковний потребности» (воск, ладан, вино тощо). На ратушному полі вони косили сіно, яким потім годували коней чиновників, що проїжджали через містечко”.

Окрім сплат поширеною була також практика застосування міщан у різних роботах: ремонтах фортець, мостів, гребель, відбуванні пожежної, сторожової повинностей. Пожежна повинність та участь в її виконанні цехів для м. Полтави докладно описана істориком Дмитром Багалієм. Впродовж XVIII ст. відробіткові форми діяльності цехів поступово еволюціонували до грошових. Так, Катерина Лазаревська зафіксувала такі факти, що цеховики гончарського братства Києва 1709 р. були викликані магістратом для виготовлення печей у будках сторожів, а пізніше на роботи по лагодженню дніпровського мосту. Проте, вже наприкінці XVIII

ст. видатки, які проходили під назвою “громадські обов’язки” сплачували грошима

На початку 20-х років XVIII ст. Петро I доручив чиновникам Малоросійської колегії вжити ряд заходів, щоб обмежити утиски з боку старшини, міської адміністрації та духовенства магістратських, ратушних, відписних та вільних військових посполитих, визначити можливі розміри зборів і добиватися їх поступового збільшення, стабільності надходження до державної казни. Поставлене завдання у зв’язку з різким посиленням експлуатації посполитих у таких маєтностях виконати не вдалося. У першій половині 40-х років знову порушувалося це питання. Зокрема, членам створеної царським урядом Комісії економії доручили передивитися розкладку зборів у вільних військових маєтностях. У 1746 р. вони розробили проект, за яким посполиті, що мали «достатню» кількість орної землі, інші угіддя та робочу худобу, зобов’язувалися платити по 3 крб. на рік, а ті, які не мали орної землі,— близько 1 крб., а «кой не имеют не токмо грунтов, по и промыслов, — з таковых по разсмотрению и ниже рубля». Причому за пропозицією членів Комісії економії ці збори повинні були замінити «всякие работы и протчие владельческие доходы»³⁴. Однак здійснити такий проект не вдалося через те, що Комісія не змогла внаслідок специфіки місцевих умов (насамперед дуже нерівномірного розподілу між посполитими землі та худоби) виробити оптимальний критерій платежів для різних груп дворів. Після ліквідації Комісії економії (1750 р.) посполиті вільних військових маєтностей мали платити грошовий «оклад» у Скарб військовий.

Тютюнова та медова повинності.

Для посполитих, що тримали бджоли та вирощували тютюн, встановлювався спеціальний податок — медова і тютюнова десятини. Перші згадки про медову десятину після визвольної війни 1648—1654 рр. відносяться до правління гетьмана І. Мазепи. Але ймовірно, що в той період вона стягувалася з посполитих не в усіх полках. Медовий податок брався з кожного десятого вулика, а де його «не достанет, з тих от жадного уляя взимано очкового (очко — отвір у вулику) по 2 алти-на»,— повідомлялося в одному з тогочасних документів. Обсяг тютюну, який вилучався, залежав від розмірів плантацій. Спочатку ці збори сплачувалися головним чином натурою. Так, у 1722 р. з посполитих 6 лівобережних полків (Лубенський, Гадяцький, Прилуцький, Ніжинський, Полтавський, Миргородський) було зібрано 543 пуди 4 фунти тютюну³⁷. З 1723 р. Малоросійська колегія вимагала, щоб медова та тютюнова десятини збиралися грошима³⁸.

Підводна повинність.

Однією з найбільш поширених державних повинностей було надання селянами та міщанами підвод для потреб місцевої адміністрації в період воєнних дій. Їх, як правило, використовували для перевезення боєприпасів, військового спорядження, фуражу і т. п. У мирний час посполиті мали

перевозити урядовців, доставляти казенну пошту і продукти в різні пункти. Особливо терпіли від підводної повинності мешканці міст, містечок і сіл, розташованих на великих трактах. Так, якщо жалуваною грамотою 1660 р. російським «ратним людям», а також чиновникам, які їхали у Москву через Чернігів і не мали спеціальних грамот, гетьманських ратуш чи воєводських «відписок», не дозволялося самовільно брати підводи у чернігівських міщан, то згідно з наступними постановами царського уряду та гетьманськими універсалами міщани Чернігова мали «подводи ч корми давати почему дове-дется». Селяни с. Комарівка (Ніжинський полк) від «дачі подвод» й інших «тяжестей» на початку 30-х років XVIII ст. прийшли в «крайнюю нищету и разорение, а иные от той нестерпимий нужды в разные места разошлись». Причому комарівські жителі мали лише десять коней з возами, а за наказом сотенних властей повинні були поставляти двадцять коней з возами. їм нічого не залишалося, як наймати коней у місцевих заможних козаків з «последним своим разорением» Великий обсяг державних повинностей виконували посполиті Мгарського Лубенського монастиря. Тільки в 1739 р. для перевезення у Кременчук військової артилерії й виконання робіт на державних кінних «заводах» вони виділили більш як 200 підвод, возів і саней. Якщо возів не вистачало, їх мали виготовляти самі посполиті м. Крім цього, монастирські селяни доставляли провіант, овес, сіно, дьоготь у різні «магазини» Лубенського полку, для ратуші возили дрова, виконували різні доручення місцевих властей^{4г}.

Важкою повинністю для посполитих і рядових козаків була їх обов'язкова участь у будівництві міст, копанні каналів й рвів, несенні служби на оборонних «лініях». Так, у 1715, 1721 та 1723 рр. на прокладанні Ладозького каналу працювали 10 тис. козаків. Вони «без жадного огурства и лености щоденно возили пісок, забивали палі, які з «трудностию за кілка верст на своих плечах носили», будували греблі". У 1724—1725 рр. на спорудження фортеці у Новочеркаськ було направлено близько 5 тис. козаків. Крім них, на будівництві фортифікаційних споруд використовувалася праця кількох тисяч посполитих, які супроводжували на своїх конях судна, постачали продовольство та фураж. Після таких тривалих і виснажливих робіт і внаслідок постійних недоїдань і епідемій додому не поверталося від 30 до 60% козаків і посполитих.

Церковні виплати.

Однією із традиційних статей розходів міщан XVI-XVIII ст., що мали значення для усього братства іп согроге були, окрім традиційної десятини, витрати на офіри для церкви. Але процес формалізації церковних пожертв вже добре фіксується на початку XVIII ст. — вони обмежуються залишковим принципом витрат на свічки для братії: «на воск на свечи на церковь», «на свечи большие церковние», «свечи до церкви божей ставляем».

Крім вищеназваних повинностей, існувало ще багато таких, про які джерела лише згадують, але не дають чіткого уявлення.

Тема: Ремісничі цехи на українських землях.

План

1. Історія утворення цехів
2. Давньоруські цехи
3. Цеховий устрій цехів за часів Литви та Польщі
4. Цехи на українських землях XVIII-XIX ст.
5. Цехи Полтавського полку XVIII ст.

1. Гільдії та цехи (нім. *Gilde*, середньовісним. *Zeche* – об'єднання) у широкому сенсі слова різного роду корпорації та асоціації (купецькі, ремісничі, суспільні, релігійні), створені з метою захисту своїх членів. Гільдії існували вже на ранньому етапі історії Месопотамії та Єгипту. У Китаї гільдії довго панували в економічному житті. Корпорації торговців та ремісників, які займалися одним видом ремісничої діяльності були широко розповсюджені в південно-західній Азії, давній Греції. В епоху Римської імперії об'єднання, відомі як *collegia*, поширилися по всьому середземномор'ю. Вони зробилися об'єктом державної регламентації. Членство в них стало примусовим, оскільки закон вимагав, щоб сини продовжували справу батька. Після падіння Римської імперії система *collegia* зберігалася у Візантійській імперії. Висувалися ідеї, що деякі римські колегії зберігалися в італійських містах протягом всього середньовіччя. Проте питання виникнення купецьких та ремісничих гільдій, які вже чітко зафіксовані в 11 ст. залишається дискусійним питанням. Різні історики вбачали їх коріння, або в римських колегіях, або в таких німецьких інститутах, як правозахисні «гильдии благочиния» або «питейные сообщества», або в благочинних товариствах.

У діяльності купецьких та ремісничих гільдій важливу роль відігравали суспільні та релігійні мотиви, проте на першому плані залишалися економічні інтереси. Із внесків членів братства створювався фонд, який йшов на допомогу хворим, нищитим, вдовам, сиротам на поховання членів. Нерідко на честь святого покровителя даного ремесла влаштовувалися пишні та продумані до дрібниць релігійні церемонії. Цехи відігравали важливу роль в загальноміських святах, відповідали за постановку містерій на біблійні мотиви.

У Північній Європі купецькі гільдії склалися раніше на півстоліття ремісничих цехів. Своєм виникненню вони зобов'язані пошвавленню торгівлі та зростанню міст в 11 ст. Купці об'єднувалися для захисту на торгівельних шляхах в каравани. Такі союзи, спочатку тимчасові, поступово ставали постійнодіючими. До 12 ст. гільдії фактично

монополізували торгівлю у містах Італії, Франції, Фландрії. Спочатку до купецьких братств допускалися й ремісники, хоча вони й расташовувалися нижче в соціальній ієрархії. Пояснюється тим, що в цей час між купцом та ремісником не було чіткої межі та той факт, що гільдіїмаленьких містечок задовольняли інтереси тих та інших. Проте в великих містах розвиток торгівлі та промисловості призвело до збільшення кількості ремісників, які стали об'єднуватися за спеціальностями та створювати власні корпорації по типу купецьких, які отримали назви цехів. Процес утворення цехів полегшувався компактністю проживання ремісників. Цехи набували самостійності. Королі могли надати тому чи іншому цеху монополні привілеї. Такими привілеями користувалися майже усі цехи. До 13 ст. вони склалися в усіх містах Північної Європи та Англії, впродовж двох наступних століть досягли вершини свого розквіту. По мірі спеціалізації від них відмежовувалися нові. Так наприклад з текстильного виокремилися цехи чесальщиків, сукновалів, красильщиків, прядильників, ткачів.

В економічному відношенні цехи обмежували конкуренцію ремісників й таким чином забезпечували ремісникам життєвий мінімум. Для цього регламентувалось число подмастерьев и учеников, работавших у каждого мастера, запрещалось переманивание рабочей силы, устанавливались правила, касавшиеся цеховой собственности, запасов сырья и технических устройств. Этой же цели служили ограничения при приеме в цех (требование доказательств рождения в законном браке, «честное происхождение») и запрещение каких-либо работ не учитывавшихся цехом. Правовым выражением всего этого была обязательность принадлежности к цеху, цеховая монополия, выражавшаяся, например, в запрещении продажи на городском рынке нецеховых товаров. Исключение делалось только для ярмарок. Ограничения еще более расширились с так называемым закрытием цехов в позднем средневековье, когда число мастеров в цехе стало жестко фиксированным. Но это уже отражало упадок средневекового ремесленного производства и его организации.

В политическом отношении цех защищал интересы своих членов перед городскими властями. Цеховая организация позволяла верхушке Р. временами играть заметную роль. Этому способствовала военная сила цехов в защите города. Во время войны Р. защищали определенные части городской стены или ворота, участвовали в городском ополчении.

В социальном отношении цехи помогали своим членам, попавшим в беду (болезнь, увечье, пожар и т. п.). Они строили собственные больницы или оплачивали места для больных в общих больницах, устраивали похороны и как-то обеспечивали семью умершего. Такие задачи ставили перед собой, например, братства подмастерьев, существовавшие в

Германии в XV в. Но так как подобные братства пытались бороться за повышение заработной платы и даже организовывали забастовки, а странствующие подмастерья обеспечивали их межгородской характер, они часто преследовались и запрещались городскими властями, действовавшими в интересах мастеров.

В культурно-бытовом отношении цехи были средоточием городской празднично-обрядовой жизни. Они устраивали шествия и карнавалы (например, нюрнбергские шествия ряженных), танцы (например, танцы бондарей с обручами), праздники стрелков, праздники весны, а также праздничные хождения в баню. Главными действующими лицами этого, прежде всего шествий, танцев и хождений в баню, были подмастерья. На этой почве, а также на почве странствований подмастерьев возник особый ремесленный фольклор (например, прощальные и шуточные песни). Цехи добились немалых культурных успехов. Так, с XIV в. в германоязычных землях была введена так называемая обязанность обучения — упорядоченная ремесленная подготовка в течение определенного времени, по окончании которой ученик принимался в число подмастерьев. Затем начинались его многолетние странствования, во время которых он знакомился со своим ремеслом у разных мастеров. Для приобретения собственной мастерской начиная с XIV в. надо было выполнить образцовую работу на звание мастера (нем. M'eisterstück, франц. che-d'oeuvre). Несмотря на различные злоупотребления (в позднем средневековье особенно часто — покровительство сыновьям или зятям мастеров), эта система обучения привила уважение к ремесленному труду и сохранила его на века.

2. Ремісники Давньої Русі.

У Восточной и Юго-Восточной Европе ремесла также достигли высокого уровня развития, а Р. составляли заметный, хорошо организованный и культурный по тем временам слой населения.

В древнерусских источниках Р. упоминаются с XII в. Пространная «Русская Правда» ставит их на один уровень с высшими представителями княжеской или боярской дворни (штраф за убийство Р. 12 гривен, тогда как за крестьянина — смерда или за холопа — 5 гривен). В этом случае речь идет о Р. зависимых, работавших на князя или боярина, по их заказам, но несомненно, что и тогда и гораздо раньше были в Древней Руси и свободные Р. — крестьяне и в особенности горожане. Об этом говорят обильные археологические материалы. В городах почти каждый исследованный раскопками дом был одновременно и мастерской Р.; остатки мастерских и орудия труда Р. найдены и в сельской местности.

Начало массового производства ремесленных изделий на Руси относится к IX—X вв., но отдельные изделия встречаются и раньше. К концу X в. ведущие отрасли промышленного производства — металлургия и обработка металлов, ювелирное, оружейное, гончарное, кожевенно-сапожное дело и др. находились уже в руках Р. При этом в городах производились наиболее совершенные изделия, находившие сбыт зачастую далеко за пределами города и даже страны, в то время как сбыт изделий деревенского Р. был ограничен, чаще всего ближайшей округой радиусом 10—15 км.

Профессия Р. зачастую была наследственной, о чем говорит например, усложнение клейм на изделиях (сын вводил дополнения в клеймо отца). Семейный характер ремесленного производства выступает и в повествовании летописи о народном герое кожевнике Яне Усмаре, работавшем в мастерской отца вместе с тремя братьями (X в.). Вместе с тем уже очень рано (по крайней мере с XII в.) упоминаются Обучающиеся ремеслу (ученики, отроки, уноты—юноши) по-видимому, не у родителей, а позже—даже в других городах. В XVI—XVII вв. отношения мастера и ученика определялись договорными записями, по которым ученик должен был длительный срок жить и работать в мастерской Р., подчиняясь ему во всем, а Р. обязывался учить ученика всему, «чему сам умеет» и по окончании ученья снабдить всем необходимым для начала собственного производства, а также «обуть, одеть, как в людях ведетца». Режим работы и быт таких учеников были в мастерской Р. зачастую весьма тяжелыми.

Развитие русского ремесла, как и повсюду в мире, шло прежде всего по линии углубления разделения труда. Так, уже очень рано специалисты по обработке металлов отделились от металлургов, а в дальнейшем появились кузнецы, замочники (специалисты по холодной обработке металлов), оружейники, ювелиры (златокузнецы) и пр. К XVI в. существовало 23 профессии металлистов, производивших более 200 разнообразных предметов от иголки до пищального ствола. В XIV—XV вв. в кожевенно-сапожном производстве выделились кожевники и сапожники, а позже—подошвенники, голенищники, шорники и пр. Всего в городах Московского государства насчитывалось в конце XVI в. более 20 профессий Р. По данным писцовых книг, Р. составляли в это время до 25% населения городов. Эта цифра представляется, однако, заниженной, так как не всегда учитывались Р., зависимые от крупных феодалов. Кроме того, ремеслам занимались и военные — стрельцы, составлявшие основной контингент армии. Правительство предоставляло стрельцам значительные льготы при занятиях ремеслами и торговлей, что ставило их в выгодные условия при конкуренции с другими Р. Другой важной линией эволюции ремесленной техники было упрощение производственного процесса за счет уменьшения доли наиболее трудоемких работ. Установлено, что Р.

заменили более трудоемкие-операции менее трудоемкими: ткани сложного плетения вытеснялись тканями более простого плетения, сокращалась орнаментация изделий, в кузнечном оружейном производстве клинки со стальной сердцевиной заменялись железными с наваренной узкой полосой стали. Такие приемы повышали производительность труда Р., но в ряде случаев приводили к снижению качества изделий — их красоты и долговечности.

Вопрос о существовании в России цехов Р. решается в науке не однозначно, поскольку до сих пор не известно ни одного средневекового русского цехового устава-Большинство советских и зарубежных исследователей сходятся на том, что какие-то организации городских Р. типа цехов были еще в Древней Руси и сохранялись в Эпоху позднего средневековья. Об этом говорят расселение Р. определенных профессий в одних районах города' (что отразилось и в топонимике—ср. древние названия-улиц Щитная, Красильницкая, Гончарная, Кузнецкий мост, Плотницкий конец и т. п.), объединений Р. вокруг патрональных церквей, которые иногда также включали: в свое название профессию Р. (Петр и Павел в Кожевниках, Успенье в Гончарах и пр.), наличие в музейных собраниях высококачественных произведений ремесла, явно» сделанных в подражание высоким образцам, распространенность такого термина, как «мастер» (а в XVII в.—и «подмастерье»), наконец, упомянутый уже институт ученичества и обязанность мастера снабдить ученика всем необходимым для самостоятельной работы. Некоторые источники указывают и на странствия учеников, во всяком случае—обучение в другом крупном городе (напри-мер, новгородец в XVI в. учился портновскому ремеслу в Москве).

3. Українські цехи.

Для міського ремесла України середньовіччя і ранньомодерного часу характерна цехова організація – об'єднання ремісників однієї чи ряду професій в межах міста в спілки – цехи.

Особливою формою суспільної організації в Україні в часи пізнього Середньовіччя та раннього Відродження були ремісницькі цехи. Вони поєднували в собі два важливих правничо-демократичних принципи нової Європи: з одного боку - колективну творчість за певними напрямками розвитку міського (мануфактурно-індустріального) суспільства, з іншого - систему соціальної ієрархії за особистими здобутками та вмінням. Іншими словами, об'єднані у цехи ремісники репрезентували собою можливість члена суспільства здобути собі гідне місце в ньому згідно з індивідуальними потенціями та особистими заслугами і, навзаєм, право і обов'язок міста віддати такому громадянину дяку та пошану згідно з його особистими, а не становими, національними чи релігійними чеснотами. Не

випадково, що тривалий час цехи були уособленням як ремісницької майстерності, так і соціальної організації громадян. Саме в цьому контексті Іван Крип'якевич писав про пізніші братства як інституції, які в XVI ст. “наблизились своєю організацією до цехів, а рівночасно поширили свої завдання”.

Розвинена цехова структура в Україні склалася вже в XV ст. У цей час цехи об'єднували представників понад 120 ремесел - ковалів, зброярів, ювелірів, слюсарів, сніцарів, лимарів, кравців тощо; саме ремісники разом з членами їхніх сімей і становили найчисленніший і соціально дуже активний прошарок українських середньовічних міст: до 25-36 % всіх жителів. Наприклад, у Львові у першій половині XVII ст. існувало понад 30 цехів, які об'єднували майстрів більше 133 спеціальностей.

Ремісницькі цехи були жорсткою, хоча, водночас, і вельми демократичною громадською організацією. Жорсткість полягала в існуванні чіткої ієрархічної структури всередині цеху (учні - підмайстри - майстри - старші майстри), обов'язковому виконанні ухвалених рішень всіма його членами, боротьбі цеху за монопольне право виготовляти і збувати товар, регламентації кількості підмайстрів та учнів для майстра, фінансовій звітності, зрештою - функціонуванні (у випадку війни) цеху як окремої військової одиниці міського ополчення тощо. Демократичність цехової структури також мала багато вимірів: корпоративність інтересів, виборність керівних цехових посад, колегіальність управління (колегії столових), можливість зміни ієрархічного статусу, взаємопідтримка (зокрема економічна допомога бідним цеховикам або вдовам та сім'ям покійних майстрів) та рівність прав, взаємоповага, колективні збори (сходки) та ін.

Вельми прикметною у цьому контексті була лексико-семантична визначеність членів цеху: так, учнів іменували “хлопцями”, підмайстрів - “товаришами” чи “челядниками”, майстрів - “братами”, а старших майстрів - “старшими братами”; а чільна головна виборна особа цеху - цехмістер (цехмейстер) - взагалі іменувалася на духовно-родинний лад “панотцем”, як церковний батюшка³⁸. Це явно засвідчує тяжіння професійної спілки бути великою родиною, громадою вільних і здружених людей, братством. Порівняймо це твердження із фрагментом статутної цехової вимоги міста Гадяча: “Всі члени мають однакові права. Тільки старі члени, котрі відбули й приймали участь у керуванні організацією, дякуючи своїй досвідченості, користуються пошаною, й їхня думка завжди переважає на зборах. Ці старі члени, очевидячки, й передають цехові традиції, вони їх найкраще знають”.

Цехові устави регулювали різні сторони внутрішнього життя цехів і поведінку їх членів. На чолі цеху стояв цехмейстер — старшина цеху,

якого обирали з найбільш впливових майстрів. Цехові старшини керували справами цеху і розпоряджалися цеховим майном. Вони також мали судові повноваження: судили членів цеху і підмайстрів за дрібні кримінальні злочини, а також здійснювали третейський суд. Найсуворішим покаранням було виключення з цеху, бо це дорівнювало втраті права на зайняття професією. Повноправними членами цехових об'єднань виступали тільки майстри — власники майстерень, у яких працювало по декілька підмайстрів і учнів. Від кандидата у майстри вимагалася не тільки висока професійна кваліфікація, а й гроші для заснування майстерні і внесення певної суми до цехової каси. За соціальним і майновим становищем члени цехових організацій не були рівними. Головували в них найбільш багаті майстри. Нижчий прошарок цехової організації складали підмайстри, які експлуатувалися майстрами і усувалися від участі у внутрішніх цехових справах.

Цех відстоював інтереси своїх членів і вів боротьбу з конкурентами. Усі, хто займався ремеслом, мали входити до певного цеху. Особи, які працювали таємно, переслідувалися. Цех стежив за тим, щоб робота рівно розподілялася між його членами, щоб у кожного майстра була однакова, суворо встановлена кількість учнів і підмайстрів, щоб право збути ремісницьку продукцію належало лише його членам*.

Відомості про діяльність цехів у містах України з'являються наприкінці XIV ст. Зростання чисельності цехів в українських містах йшло швидкими темпами. Якщо у Львові наприкінці XIV ст. налічувалося лише 4 цехові організації, то у середині XVI ст. їх було вже 20. Протягом XV ст. цехові ремісницькі організації виникли у галицьких і волинських містах. Наприкінці XVI ст. цехи з'явилися у Києві, Луцьку, Кременці.

Окрім цехових ремісників, в українських містах була чимала група позацехових ремісників ("партачів"). Цей соціальний прошарок міщан українських міст складали ремісники, які не могли увійти до цеху з національно-релігійних міркувань, внаслідок відсутності коштів, сільські ремісники, які працювали в місті, тощо.

З розвитком ремесла в українських містах чисельність позацехових ремісників неухильно зростала головним чином за рахунок вихідців з села. Наприклад, у Львові у першій половині XVII ст. позацехові ремісники складали понад 40% загального числа ремісників міста. Цехи як монополні виробники і збувальники товарів у своїй галузі бачили в "партачах" конкурентів і намагалися не тільки не допустити їх у цехові організації, а й повністю паралізувати їх діяльність. З цією метою вони нападали на майстерні "партачів", виганяли їх за межі міста та ін. Але намагання цехів протистояти позацеховим ремісникам не завжди були вдалим, бо "партачів" підтримувала шляхта і міська влада.

Значного розвитку в українських землях дістала міська торгівля, основними формами якої виступали ярмарки, торги, щоденна крамнична

торгівля. У Києві, Летичові, Берестечку, Дрогобичі і Львові, наприклад, ярмарки відбувалися двічі на рік, а у Барі і Луцьку — тричі на рік.

У другій половині XVI — першій половині XVII ст. відбувається подальший розвиток ремісництва, промислів і торгівлі у містах України і, як наслідок, поглиблюється соціальне розшарування у середовищі міського населення. Мешканці міст, як і раніше, поділялися на три групи: аристократію — патриціат, бюргерство і міську голоту — плебс**.

Міський патриціат, до складу якого входили впливові сім'ї польських, литовських і українських багатіїв, продовжували контролювати усе життя.

В опозиції до патриціату знаходилося бюргерство. Міська аристократія намагалася не допустити бюргерство до заняття посад у міському магістраті і обмежувала на свою користь їх господарську діяльність. Зрозуміло, що бюргерство, невдоволене засиллям патриціату, прагнуло зменшити вплив останнього і поширити свої права. Однак бюргерство виступало лише проти тих крайнощів феодального ладу, які зачіпали його інтереси.

З зростанням міст поступово збільшувалася і чисельність плебсу — ремісників, що розорилися, підмайстрів, учнів, "партачів". Голота складала більшість населення у містах і була найбільш експлуатованою його частиною. Тому не випадково, що вона являла собою найбільш радикальну силу, яка виступала проти соціального і національно-релігійного гноблення, утисків з боку феодалів і цехових майстрів.

Посилення експлуатації міських низів призводило до опору голоти. Вони утворювали власні організації "господи" для охорони від утисків і експлуатації з боку майстрів. У 1469 р. господа підмайстрів ткацького цеху з'явилася у Львові, а у 1483 р. господа підмайстрів швацького цеху була створена у Коросно. Боротьба підмайстрів проти майстрів, хоча і велась досить довго і нерідко жорстоко, як правило, обмежувалася локальними конфліктами.

Цішки та печатки.

Как видно из приведённых примеров, в целом изображения на цеховых эмблемах можно условно разделить на три группы: инструменты труда (клещи, молоток, ножницы), результаты труда (кубок, горшок, бокал вина) и материалы труда (бык, козёл, оливковая ветвь, беличий мех). В основной массе цеховые гербы относятся к типу так называемых "аллюзивных" (*armi alludenti*), когда символическая фигура, изображённая на гербовом щите, призвана вызвать ассоциацию, напомнить о предмете или животном, связанном с видом деятельности того или иного цеха. Однако, классифицируя корпоративные печати, Дж.Баскапе считает нужным выделить цеховые печати с изображением "говорящих" фигур — например, изображение горшка на знаке гончара 5. На наш взгляд, принципиальной разницы между "говорящим" изображением горшка,

помещённым в эмблеме гончарного цеха, и фигурой быка на инсигнии мясников нет, и разграничение корпоративных гербов на "говорящие" и "аллюзивные" избыточно, поскольку понятие "аллюзивные" гербы охватывает все типы ремесленнических эмблем

4. Цехова організація XVIII –XIX ст.

Цехова організація, поширена по всій Україні практично в усіх великих та середніх містах, часто охоплюючи і майстрів - мешканців сільських округ, зберігалася аж до XVIII ст., тобто до часу ліквідації адміністративно-політичної самобутності країни. Для імперії кісткою в горлі була не лише державна незалежність України, але й громадське здруження її людей, риси громадянського суспільства, демократичні засади організації суспільного життя її народу. Тому, разом із втратою політичної незалежності, в Україні почали ліквідувати також громадянські об'єднання на кшталт ремісничих цехів. У 1722 г. Петром I було офіційно введено на території Росії цехову організацію. Городовое Положение 1785 г. различало Р. «цеховых, казенных и господских». Оно определяло, в частности, что в первой из этих категорий ученик должен был про-учиться 3-5 лет, затем пробыть еще 3 года подмастерьем и, только достигнув 24-х лет и пройдя двухстепенную апробацию» (испытания) мог стать мастером. При этом, подмастерьям предписывалось странствовать по разным городам, изучая местные особенности избранно-го ремесла. Цеховые ремесленники и в конце XVIII в. составляли лишь часть общего количества Р. в каждом городе (например, в городах Сибири—от 15 до 75%).

Проте у XVIII ст. на початку XIX ст. в українських містах цехи ще успішно працювали. З документів гончарного цеху м. Києва 1782 року відомо, що гончарі в кінці XVIII ст. проживали кількома компактними групами на Печерському форштадті. Гончарні горни цієї доби виявлені на Гончарах-Кожум'яках, на Видубичах, в районі Аскольдової могили, на Подолі біля будинку Петра I. Архівні матеріали свідчать, що вже в кінці XVIII ст. виробництво посуду у київських гончарів не відіграло головної ролі - вони спеціалізувались на спорудженні печей і груб, а також перепродавали продукцію гончарів з околиць - згадуються обухівські гончари та гончари з с. Петрівці. Можливо, саме з цим пов'язана масова поява в київських шарах XVIII - початку XIX ст. червоноглиняних мисок, прикрашених фляндрівкою, нехарактерних для київських ремісників. В документах є також згадки про те, що в гончарний цех приймали іноземних (голандських, німецьких) майстрів

После промышленной революции для судеб цехових ремісників. характерны три основные тенденции. Во-первых, ремесло пере-нимало

капиталистические методы и постепенно само превращалось в капиталистическое производство. В результате Р.—мастера становились мелкими капиталистическими предпринимателями. Во-вторых, Р. попадали в различные формы зависимости от крупных капиталистических предприятий. В-третьих, многие мастерские разорялись, и Р. пауперизировались.

Так, к середине XIX в. в России наблюдалось общее падение ремесла, поскольку Р. не могли конкурировать с мануфактурным и фабричным производством. Особенно мало было Р., ремесло которых требовало искусства и отделки. Современники отмечали, что горожане вообще неохотно занимались ремеслами, а качество ремесленных изделий сильно снизилось. Сохранилось лишь небольшое количество Р., обслуживавших бытовые нужды горожан — сапожники, портные, кузнецы, слесари, часовщики, ювелиры.

5. Цехи Полтавського полку XVIII ст.

До середини XVIII ст. у Полтавському полку, що складався з 18 сотень, були міста та містечка: Полтава, Великі Будища, Кишенька, Кобеляки, Маячка. Нехвороща, Нові Санжари, Орель, Переволочна, Решетилівка, Сокілка, Старі Сажари, Царичанка,⁸ Білики, Кереберда, Китай-город⁹. Цехові з'єднання гончарів за компутами 1718 та 1721 рр. фіксуються в чотирьох з них: Полтаві, Великих Будищах, Біликах і Кобеляках.

Кількість цеховиків ніколи не була сталою, узятий навіть такий незначний проміжок часу, як 4 роки — 1718, 1721, 1722 роки, засвідчує, що кількість цеховиків значно варіювалася. Для міст Полтави та Великих Будищ слід відмітити тенденцію до зростання кількості ремісників, для Старих та Нових Санжар, Біликів, Кобеляк навпаки — домінує тенденція до поступового зменшення цеховиків та й кількості цехів також. Найбільше чисельне зростання зафіксовано для кравецьких, кушнірських та шевських цехів. Кількість усіх майстрів м. Полтави та Великих Будищ на 1721 р. різко зросла, проте вже наступного року знову стала, орієнтовно наближеною до 1718 р. Таке масове приписування до цехів може побічно свідчити про складну ситуацію в Україні в ці роки — завершення гетьманування Івана Скоропадського, встановлення влади Малоросійської колегії, періодичні посилення козаків на примусові роботи до Росії (кінець, 1721, 1722 р. — десятки тисяч відправлені на роботи по спорудженню Ладозького каналу, до Дербенту, на Дон та ін). Зменшення кількості цеховиків, зникнення ремісничих братств можна пояснити, відміченою істориком А.Єршовим, наявною на XVIII ст., тенденцією втечі ремісників з цехів. [9,с.123] Пояснити її можна тиском місцевої адміністрації на цехи. Козацька старшина завершуючи еволюцію від військово-ленного до

спадково-землевласницького суспільного стану у 1 пол. XVIII ст. посилює експлуатацію міщан та цеховиків. Ілюструвати цю тезу є можливість фактами боротьби ремісників гончарного цеху м. Глухова зі старшинською адміністрацією, яка розглянута Олесем Пошивайлом. [18, с.89-91] Гончарі були змушені ускаржатися гетьманам Івану Скоропадському та Данилу Апостолу на генеральну старшину, яка змушуючи працювати на себе та експропріюючи вироби призвела до жалюгідного стану цеху, який залишила значна кількість майстрів, поставивши, таким чином, саме існування цеху під сумнів. Такі випадки характерні для всієї території Лівобережної України. [18, с.89-91; 9,с.132; 16, с.161] На 1721 р. цехів вже не зафіксовано: у Старих Санжарах кушнірського, у Нових Санжарах ковальського, кушнірського, калачницького, у Біликах – ковальського і гончарського, у Кобеляках – гончарського, кушнірського і колісницького, у Кишеньках – кушнірського, у Келеберді – кравецького.

Слід відзначити, що інколи під час ревізій цехи нібито “випадали” з уваги переписувачів. Так, полтавський кравецький цех, що нараховував у 1718 р. 43 особи, а у 1722 р. 60 майстрів, роком раніше взагалі не зафіксований, аналогічна ситуація з полтавським кушнірським, коли на 1718 р. у ньому працювала 1 людина, у 1722 р. жодної, а 1721 р. аж 81 цеховик. По інших містах такі “перепади” кількості цеховиків не помічені. Узагальнюючі дані по кількості ремісників у цехах по містах та містечках Полтавського полку на поч. XVIII ст. виглядають так: на першому місці по кількості приписаних людей знаходиться шевський цех, на 2 – ткацький, на 3 – різницький, на 4- кушнірський, на 5 – кравецький, на 6- колісницький, на 7 – бондарський, на 8 – ковальський, на 9- гончарський. Отже, найчисельнішими традиційно були шевські цехи, а найменшим за чисельністю, якщо не рахувати калачинського цеху, зафіксованого лише в одному містечку “Нових Санжарах” на 1718 р., були гончарські цехи. У Полтаві на поч. XVIII ст. гончарський цех за кількістю поступався лише бондарському. Така ситуація не змінилася протягом століття. Розглянемо динаміку кількісних змін гончарського цеху м. Полтави протягом століття. (Табл.№10) У Румянцевському описі станом на 1765-66 р. подані відомості про трьох гончарів у яких було три наймані робітники та два учні [19, арк.181,201]. На кінець XVIII ст. за Топографічним описом Малоросійської губернії 1798-1800 рр. у місті з населенням 3211 “душ мужеска пола” нараховувалося одинадцять ремісників, які відносилися до категорії “горшечники и печники”. [21, с.65] Станом на 1806 р. гончарів налічувалося дев’ять чоловік з “447 душ мастеровых людей” [20, с. 25] А через тридцять років ще менше у 1836 р. гончарний цех налічував 5 чоловік був найменшим серед десяти наявних у місті, як і століття перед цим [14, с. 69]. Наведена кількість гончарів навряд чи може ілюструвати Полтаву XVIII ст., як значний

гончарний осередок, проте свідчить про безперервність розвитку ремесла в означений період.

Іншу картину бачимо у Великих Будищах. Гончарний цех не займав лідуючого положення за кількістю ремісників, проте їх чисельність була більшою. На 1767 р., за матеріалами перепису, встановлюється, що навіть серед козацького стану сотенного міста 39 господарств займалося ремеслами, з них одне – гончарством. [23, с. 24,125] Кількість гончарів на 1893 р. за спостереженнями етнографа Івана Зарецького становила 44 гончарі, з них 41 кахельник і 3 цегельники. [18, с.198]

Інколи на Лвобережній Україні в одному цеху об'єднувалися ремісники міста та навколишніх сіл [16, с. 158]. У Полтавському полку таке явище спостерігаємо для м. Полтави, де 1718 р. до кравецького цеху були приписані 5 ремісників з с. Мачохи, до різницького — 1 з с. Тахтаулове, до шевського 3 з с. Мачохи, до ковальського 2 з с. Мачохи, 1 з Тахтаулове, до ткацького 6 з с. Тахтаулове, 5 з с. Мачохи, до кушнірського 1 з Тахтаулове. У бондарському та кушнірському цеху всі майстри були з с. Мачохи. Відомостей про приписування мешканців навколишніх сіл до міських гончарних цехів на території Полтавського полку поки немає. Найчастіше села розмувалися неподалік від полкового міста та належали ратуші. Відповідно й ремісники рахувалися міськими цехо

Література до курсу.

Брайчевський М. Коли і як виник Київ // Вибрані твори. - Нью-Йорк-Київ, 1999. - С. 127-128.

Верменич Я.В. Теоретико-методологічні проблеми історичної урбаністики. // УІЖ. — 2004. — №3. — С.21-39.

Вечерський В. Архітектура й містобудування України доби Гетьманщини. Автореф. дис.... канд. архітектури. – К., 2001.

Вечерський В. Плани міст Гетьманщини і національне містобудування //Пам'ятки України. — 1996. — №2. — С.66-77.

Вечерський В. Поминальник української архітектури. //Пам'ятки України. — 1992. — №2-3. — С.65-67.

Багалій Д. Магдебургское право въ Львобережной Малороссіи. // Журнал Министерства народного просвещения. — 1892. — №3 — Отд. 2. — С. 1-55.

Антонович В. Українські міста // Розвідки про міста і міщанства на Україні-Руси в XVI-XVIII ст. — Львів: друкарня НТШ. 1904. — Ч.2. — С.309-383.

Багалій Д. Магдебурзьке право на Лівобічній Україні.// Розвідки про міста і міщанство на Україні Руси в XV-XVIII в. — Львів: Друкарня НТШ,1904.— Частина II.— С. 387-442.

Вечерський В.В. Містобудівельний розвиток Полтави за доби Гетьманщини.//Козацькі старожитності Полтавщини.Вип. 1.- Полтава:Криниця,1993.-С.26-44.

Винокур І., Петров М. Про час заснування Кам'янця-Подільського: дискусійний аспект // Краєзнавство. - 1999. - № 1-4. - С. 10-21.

Голикова Н.Б. Очерки по истории городов России конца XVII – начала XVIII в. — М.: Из-во Московского ун-та, 1982. — 216 с.

Греков Б.А. Киевская Русь. - М., 1949.

Гуржій О.І. Заїмка землі й вільні військові села та містечка в загальному розвитку аграрних відномин на Лівобережній Україні (друга половина XVII — перша половина XVIII ст.) // Історія та історіографія України. — К. : наукова думка, 1985. — С. 58-66.

Дашкевич Я. Ще раз про слова "пам'ятка" і "пам'ятник" // // Пам'ятки України.. - 1987. - № 3, - С. 20-22.

Дзюба О. Українці в європейських містах: адаптація до життя в нових соціумах (XVIII ст.) // Соціум. альманах соціальної історії. — К., 2003. — Вип. 3. — С. 55-62.

Жданович А. Архитектура белорусских и украинских городов Речи Посполитой: ооганизация и анализ информации в базах данных //

Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. - К., 2001. - С. 388 - 390.

Жуковський М. Про літочислення населених пунктів України, заснованих запорозьким козацтвом // Історія України. Маловідомі імена, події, факти (Збірник статей). - Вип. 16. - С. 264 - 270.

Заремба С.З. Українське пам'яткознавство: історія, теорія, сучасність. - К., 1996.

Иванюк Я.Г. Города-крепости Левобережной Украины и их роль в ходе Северной войны. // ТДС научной конференции, посвященной 275-летию Полтавской битвы (26-27 июня 1984 г.). — Полтава, 1984. — С. 27-29.

Історія міст і сіл Української РСР. - К., 1969.

Кавун М. Актуальні питання літочислення міст Півдня та Сходу України // Історія України. Маловідомі імена, події, факти (Збірник статей). - Вип.16. - К. - Донецьк, 2001. - С. 262.

Катаргіна Т.І. інтеграція пам'яток історії та культури в структуру індустріального туризму (зарубіжний досвід) // Історія України. Маловідомі імена, події, факти (Збірник статей). - Вип, 17. - К., Донецьк, 2001. - С. 273 - 280.

Клименко Пилип Місто й територія за Гетьманщини 1654-1764. — К.: З друкарні УАН, 1926. — 63 с.

Коваленко О.В. Закономірності розпланування вулиць пізньосередньовічного міста (за матеріалами Полтави XVII-XVIII ст.) // Проблемы истории и археологии Украины. — Харьков, 2001. — С.135-136.

Колосок Б. Про поняття "пам'ятка архітектури" і "пам'ятка містобудування" // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. - Вип. 17.- К.-Донецьк, 2001.- С. 260 – 263.

Компан Е.С., Маркина В.А. О некоторых особенностях социально-экономического развития городов Правобережной и Левобережной Украины в XVII-XVIII вв. // Города феодальной России. Сб. статей. — М.:Наука, 1966. — С. 350-361.

Компан О.С. Міста України в 2 половині XVII ст. — К.: Вид-во АН УРСР, 1963.

Конвенции и рекомендации ЮНЕСКО по вопросам охраны культурного наследия. Сб. документов. — М., 1990.

Крижицький С.Д., Зубар В.М., Русяєва А.С. Античні держави Північного Причорномор'я// Україна крізь віки. - Т.2. - К., 1998. - С. 84, 139 - 140.

Круглова Т.А. Экономическая структура городских хозяйств Левобережной Украины в XVIII в. (по материалам Генеральной описи 1765-1769 гг.) — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1989. — 175 с.

Кучера М.П. До питання про традиції оборонного будівництва Київської Русі в дерев'яній архітектурі XV-XVII ст.// Середні віки на Україні. — К: Наукова думка, 1973. — 163 с.

Лавров В.А. Развитие планировочной структуры исторически сложившихся городов. — М.: Стройиздат, 1977. — 176 с.

Лемюгова В.П. Формирование восточнославянской ойконимии в связи с развитием типов поселений. — Минск.: Наука и техника, 1983. — 39 с.

Лихачев Д. Заметки о русском // Советская культура. - 1988. - 27 августа.

Методические рекомендации по исследованию историко-культурного наследия в городах Украины. - К., 1982.

- Михайлина П.В. З історії соціально-економічного життя українськимх міст (кінець XVI- 1 пол.XVII ст.) //УІЖ. — 1969. — №11. — С. 66-73.
- Михайлина П.В. Міста України в добу феодалізму. — Чернівці: Чернівецький держ. університет, 1971. — 114 с.
- Мицик Ю.А. Про необхідність перегляду дат заснування міст України // Краєзнавство. - 2000. - №9 1-2. - С. 78-80
- Пляшко Л.А. Подорож до міста XVIII ст. — К.: Наук. думка, 1980.
- Пляшко Л.А. Стародавня територія міста, як історична пам'ятка. //УІЖ. — 1967. — №12 (8?). — С. 117-121.
- Праці Центру пам'яткознавства. - Вип. 1. - К., 1992.
- Прибега Л.В. До питання морфологічного аналізу пам'яток архітектури // Праці Центру пам'яткознавства. - Вип. 3. - К., 2001. - С. 35.
- Прибега Л.В. Міжнародна охорона історико-культурної спадщини // Праці Центру пам'яткознавства. - Вип. 1 - С. 46 - 47.
- Птуха М.В. Очерки по статистике населения. - М., 1960.
- Раппопорт П.А. Древние русские крепости, М., 1965.
- Русанівський В. Усе ж таки пам'ятка // // Пам'ятки України - 1988. - № 4. - С. 25 - 26.
- Сазонова Н.Е. К вопросу о сложении города// ВДИ. — 1988. — №2. — С. 60-65.
- Седак А.И. Планировка и застройка исторических городов. — К.: Знание, 1981. — 54 с.
- Тимофеенко В.И. Города Северного Причерноморья во 2 пол. XVIII ст. — К.: Наук.. думка, 1984. — 217 с.

Тимофеенко В.И. Формирование градостроительной культуры на Украине: К своду памятников истории и культуры народов СССР.— К.,1986.

Тихомиров М.Н. Древнерусские города. — М., 1946.

Толочко П.П. Древнерусский феодальный город. — К.,1989.

Толочко П.П. Шляхи формування давньоруських міст // Археологія. — 1998. — №1. — С. 7-15.

Третьяк П.Т. До питання про статус історичного міста // Історія України. Маловідомі імена, події, факти (Збірник статей). - К., 1996.

Утвенко В. Податки та повинності міського населення Лівобережної України // Пам'ять століть. — № 2 (41) 2003. — С.57-63.

Ханко В.М. Містобудування на Полтавщині в XVII і XVIII ст. // Козацькі старожитності Полтавщини. — Полтава: Криниця, 1994. — Вип. 2. — С. 15-28.

Цапенко М.П. Архитектура Левобережной Украины XVII-XVIII ст. вв. — М.:Стройиздат, 1967. — 235 с.: іл.

Швидько А.К. Источники по истории городских поселений Левобережной Украины в отечественных архивохранилищах (2 пол. XVII – сер. XVIII вв.). — Дніпропетровськ, 1986. — 84 с.

Юшков С.В. Очерки по истории феодализма в Киевской Руси. - М.;Л., 1939.

Яловий В. Поріднені міста Києва: досвід і перспективи регіональної дипломатії // Всесвіт. - 2002. - № 5-6. - С. 137 - 141.

Ястребицкая А.Л. Средневековая культура и город в новой исторической науке. М., 1995.